

ISSN 2411-6076 01

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

ТІЛТАНЫМ

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ИМ. А.БАЙТҰРСЫНОВА
КОМИТЕТ НАУКИ МИНИСТЕРСТВА ОБРАЗОВАНИЯ
И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

№1 (65) 2017

қаңтар, ақпан, наурыз, 2017

январь, февраль, март, 2017

2001 жылғы сәуірден бері шығады

Бір жылда 4 рет жарық көреді

Издается с апреля 2001 года

Выходит 4 раза в год

АЛМАТЫ

Р е д а к ц и я л ы к к е ã е с :

Е.З.Қажыбек, филология ғылымдарының докторы, проф., ҚР ҰҒА-ның корр. мүшесі (бас редактор); **Ә.Т.Қайдар**, ҚР ҰҒА-ның академигі; **Р.Ғ. Сыздық**, ҚР ҰҒА-ның академигі; **Ө.Айтбайұлы**, ҚР ҰҒА-ның академигі; **З.Базарбаева**, филология ғылымдарының докторы, проф., ҚР ҰҒА-ның корр. мүшесі; **Т.Жанұзақов**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Ә.Жүнісбек**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Н.Уәли**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Ж.Манкеева**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **М.Кирхнер**, Ю.Либих атындағы Гиссен университетінің (Германия) профессоры; **Ә.Д.Сүлейменова**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Н.Демір**, Хаджеттепе университетінің (Түркия) профессоры.; **М.Махмудов**, Әзірбайжан Республикасы Ғылым академиясы Тіл білімі институты директорының орынбасары, филология ғылымдарының докторы, проф.; **С.Ж.Мусаев**, И.Арабаев атындағы Бішкек университеті Лингвистика және әлем тілдері институтының директоры, Қырғыз Республикасы Ғылым академиясының корр. мүшесі, филология ғылымдарының докторы, проф.; **М.Джусупов**, Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, филология ғылымдарының докторы, проф.; **М.Малбақов**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **К.Кудеринова**, филология ғылымдарының докторы, доцент; **А.Фазылжанова**, филология ғылымдарының кандидаты; **Д.Қ.Шомфай**, Венгрия Ғылым академиясы Этнология институтының ғылыми қызметкері, алтаистика мамандығының PhD докторы.

Р е д а к ц и я а л қ а с ы :

З.Базарбаева, филология ғылымдарының докторы, проф. ҚР ҰҒА-ның корр. мүшесі (нөмірдің жауапты редакторы), **А.Аманбаева**, филология ғылымдарының кандидаты, **Н. Оспангазиева**, кіші ғылыми қызметкер (жауапты шығарушылар).

Р е д а к ц и о н н ы й с о в е т :

Е.З.Қажыбек, доктор филологических наук, проф., член корр. НАН РК (главный редактор); **А.Т.Қайдар**, академик НАН РК; **Р.Г.Сыздық**, академик НАН РК; **О.Айтбайұлы**, академик НАН РК; **З.Базарбаева**, доктор филологических наук, проф., член корр. НАН РК; **Т.Жанұзақов**, доктор филологических наук, проф.; **А.Жүнісбек**, доктор филологических наук, проф.; **Н.Уәли**, доктор филологических наук, проф.; **Ж.Манкеева**, доктор филологических наук, проф.; **М.Кирхнер**, профессор Гиссенского университета им. Ю.Либиха (Германия); **Ә.Д.Сүлейменова**, доктор филологических наук, проф.; **Н.Демір**, профессор университета Хаджеттепе (Турция); **М.Махмудов**, доктор филологических наук, проф., заместитель директора Института языкознания Академии наук Республики Азербайджан; **С.Ж.Мусаев**, доктор филологических наук, проф., член корр. Академии наук Кыргызской Республики, директор Института лингвистики и мировых языков Бишкекского университета им. И.Арабаева; **М.Джусупов**, доктор филологических наук, проф., Узбекский государственный университет иностранных языков.; **М.Малбақов**, доктор филологических наук, проф.; **К.Кудеринова**, доктор филологических наук, доцент; **А.Фазылжанова**, кандидат филологических наук; **Д.Қ.Шомфай**, доктор PhD по специальности алтаистика, научный сотрудник Института этнологии Венгерской Академии наук.

Р е д а к ц и о н н а я к о л л е г и я :

З.Базарбаева, доктор филологических наук, проф. член корр. НАН РК (ответственный редактор номера), **А.Аманбаева**, кандидат филологических наук, **Н. Оспангазиева**, младший научный сотрудник (ответственные выпускающие).

Мемлекеттік тіркеу №1799-ж

Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінен

05.03.2001 жылы берілді

Государственный регистрационный

№1799-ж выдан 05.03.2001 года Министерством культуры

информации и общественного согласия

А.Қ. ЖҰБАНОВ¹

¹А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор

ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНА КӨШУДЕГІ ҚАЗАҚ ТІЛІ ӘРІПТЕРІНІҢ СТАТИСТИКАЛЫҚ ДЕРЕКТЕРІ

Аннотация: Жазу мен әліпби мәселесі бір-бірімен тығыз байланысты болатындықтан, ең алдымен, әр тілдің дыбыс қорын анықтап, содан кейін әр дыбысты әріптермен таңбалау қажет болады. Жазбаша тілді ауызша тілдің графикалық бейнесі деуге болады. Жазудың қандай түрі болмасын олар белгілі бір таңбалар арқылы жасалады. Әліпби жасау үшін алдымен графикалық лингвистика теориясын терең танып, тілдің дыбыс жүйесіндегі фонемалардың өзіндік фонологиялық ерекшеліктеріне жете назар аударып, бөгде тілдерден енген сөздерге қатысты фонемаларды қалай таңбалау керек деген мәселелерді шешіп алу керек, одан кейін тілдің болмысын танытатын негізгі заңдылықтарын біліп, тілдің табиғатына сай келетін, өзіндік дыбысталу ерекшеліктеріне кері әсер етпейтіндей мәселелер ескерілуі керек. Жазу барысында әр әріптің өзара кездесу жиілігі де назарға алынуы тиіс деп білеміз.

Тақырыбы: Латын графикасына көшудегі қазақ тілі әріптерінің статистикалық деректері

Түйін: Мақалада кирилл графикасындағы қазақ әліпбиінен латын графикасына көшудің қажеттігі жайлы, ол әрекеттің қиындығы мен көшу жолдары сөз болады. Қазақ әріптерінің статистикалық деректері жайлы айтылып, олардың латын әліпбиіне көшуде ескерілу қажеттігі жайлы айтылған.

Тірек сөздер: мәтін, латын, әліпби, әріп, тіркес, графема, фонема, орфоэпия, орфография, дыбыс қоры, буын, жиілік, абсолютті жиілік, қатынастық жиілік, компьютер, компьютерлік бағдарлама, программа, ақпарат.

Тема: Статистические данные относительно перехода казахского алфавита на латинскую графику

Резюме: В статье говорится о необходимости перехода казахского алфавита с кириллицы на латиницу и о возможных трудностях такого перехода, а также о путях перехода на латинскую графику. Проводится статистический анализ частоты встречаемости графем казахского алфавита и процентов их покрываемости на примере 3-х текстов казахского языка. Статистические данные должны быть учтены при переходе казахского алфавита с кириллицы на латинскую графику.

Ключевые слова: текст, латиница, алфавит, буква, фраза, графика, фонема, орфоэпия, правописание, звуковой фонд, генерация, частота, абсолютная частота, частота связи, компьютер, компьютерная программа, программное обеспечение, информация.

Subject: Statistical data on the transition of the Kazakh alphabet to Latin graphics

Abstract: The article discusses the necessity of the transition of the Kazakh alphabet

from Cyrillic script to Latin graphics and possible difficulties of such transition, as well as possible ways of the transition to Latin graphics. The statistical analysis of frequency of occurrence of graphemes of the Kazakh alphabet and the percent of their coverage by example of 3 written texts of the Kazakh language has been conducted. Statistical data should be taken into account in the process of the transition of the Kazakh alphabet from Cyrillic script to Latin graphics

Keywords: text, Latin script, alphabet, letter, phrase, graphics, phoneme, orthoepy, spelling, sound fund, generation, frequency, absolute frequency, communication frequency, computer, computer program, software, information.

Латын әліпбиіне көшу, сайып келгенде, ана тіліміздің болашағын ойлап, қолданыс аясын одан әрі кеңейте түсуге мүмкіндік жасап, тіліміздің ішкі табиғи әліпбиіміз арқылы жазудың қазақы айтылым (орфоэпия) мен жазылым (орфография) талаптарын жүйеге түсіру деп түсіну керек.

Шындығында, бір жазудан екіншісіне көшу халықтың осы рухани байлықтан сусындауына қосымша қиындық келтіруі де мүмкін. Сондықтан әліпби мен жазу мәселесіне әлеуметтік лингвистика тұрғысынан жете назар аударған жөн. Жазу мен әліпби мәселесі бір-бірімен тығыз байланысты болатындықтан, ең алдымен, әр тілдің дыбыс қорын анықтап, содан кейін әр дыбысты әріптермен таңбалау қажет болады. Жазбаша тілді ауызша тілдің графикалық бейнесі деуге болады. Жазудың қандай түрі болмасын олар белгілі бір таңбалар арқылы жасалады. Әліпби жасау үшін алдымен графикалық лингвистика теориясын терең танып, тілдің дыбыс жүйесіндегі фонемалардың өзіндік фонологиялық ерекшеліктеріне жете назар аударып, бөгде тілдерден енген сөздерге қатысты фонемаларды қалай таңбалау керек деген мәселелерді шешіп алу керек, одан кейін тілдің болмысын танытатын негізгі заңдылықтарын біліп, тілдің табиғатына сай келетін, өзіндік дыбысталу ерекшеліктеріне кері әсер етпейтіндей мәселелер ескерілуі керек. Жазу барысында әр әріптің өзара кездесу жиілігі де назарға алынуы тиіс деп білеміз.

Латын графикасына (таңбасына) негізделген қазақ әліпбиін жасау ісінде тіліміз дыбыс жүйесіндегі төл дыбыстар мен өзге тілден енген кірме дыбыстарды жеке-жеке қарастырып, әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері мен жазу барысында туындайтын әртүрлі заңдылықтары ескерілуі тиіс.

Әліпби өзгерту мәселесі тек кірме сөздерге ғана қатысты емес, өз тіліміздегі төл сөздерімізді де жазуда кеткен олқылықтарды жөнге келтіруге көмектеседі. Адам жазу арқылы білім алады, жазу арқылы бір-бірімен байланыс жасайды. Осы жазулар бүгінгі ұрпақтың орфоэпия (айтылым) заңдылықтарын ұмытып, айтуын да, жазуын да орфография (жазылым) заңдылықтарымен жүруіне итермеледі. Осы орайда, тіліміздегі әріптерді қысқартып, компьютерге икемдеу, яғни тіліміздегі бар дыбыстарды орынсыз қысқартып жіберуге де болмайтынын ескеруіміз қажет. Компьютерді тілімізге икемдеудің орнына, тілімізді компьютерге икемдегеніміз дұрыс болмайды. Олай болса, қазақ тіліндегі 28 фонеманы компьютер пернетақтасына орналастыруға әбден болады демекпіз.

Тілдің қоғаммен бірге дамып, ғылым мен техника дамыған сайын көршілес елдерден және басқа да шетелдерден жаңа сөздер кіруі арқылы да толығып отыратыны табиғи заңдылық болып табылады. Сондықтан тіліміздің табиғи айтылымына қайшы келетін кемшіліктерімізден арылатын кез келді.

Қазіргі таңда латын әліпбиі үлкен беделге ие болып, қолданыс аясы да, мүмкіндігі де зор екендігін танытып отыр. Жер бетінде латын әліпбиі барлық салада қолданылатыны анық. Барлық дәрі-дәрмек атаулары, математика, физика, химия формулалары, көптеген терминдер, мамандықтарға қатысты ғылыми әдебиеттер – барлығы да латын әліпбиімен байланысты екенін байқауға болады. Латын графикасын қолданатын барлық елдердің әліпбиіндегі әріп саны тілдегі фонемалар санынан әлдеқайда аз болуы да оның жетістігі болып табылады.

Ғылыми қауым латын әліпбиіне көшкен түркі халықтарының жағдайына да жеке зерттеу жүргізіп келеді. Осы бағытта арнайы компьютерлік бағдарлама да бар.

Жазба тілдің сөйлеу тілі сияқты практикалық және теориялық тұрғыдан аса маңызды зерттеу нысаны екені мәлім. Мысалы, ақпаратты автоматты түрде өңдеу мен шартты белгілермен таңбалау (кодтау) кезеңінде сол тілдің графемаларының статистикалық сипаттамаларын білу керек болады. Графемаларды статистикалық әдіспен талдау арқылы алынған нәтижелер баспа ісін жетілдіруде және компьютерді қазақ тілін кирилден латынға ұтымды көшу шараларында да аса қажет. Жазба тіліне тән ерекшеліктер, яғни жазба мәтіннің сандық және сапалық қатынастары қазақ тілінің әртүрлі әдеби жанрларынан орын алады.

Мақалада қазақ тілінің жазба мәтінін әріптік (графемалық) деңгейде статистикалық әдіспен зерттеуге әрекет жасалған. Себебі, әріп – табиғи тілді жазба мүмкіндігі арқылы бейнелейтін ең бір қарапайым түрдегі көрнекі тілдік бірлік болып саналады. Зерттеу нәтижелері қазақ тілін фонологиялық және фонетикалық деңгейде тілдің морфемдік құрылымын талдау мен тілдік бірліктерді синтагматикалық тұрғыда қарастыру жағдайларында аса маңызды. Әріптердің, әріп тіркестерінің жалпы және шептік орналасу мүмкіндіктерінің статистикасын анықтауда профессор А.Қ.Жұбановтың «Задача получения на ЭВМ частотных списков лингвистических единиц» [1] атты мақаласында келтірілген алгоритмдік сызбасы компьютерлік программа жазуға негіз болды. Сонымен бірге, аталған автордың «К вопросу о графемной статистике казахского текста» [2] атты еңбегіндегі әріптердің статистикасы жайлы мәліметтер де осы мақаланы жазуға ықпал етті.

Әріптердің жиілік сөздіктерін құрастыруда қазақ тілінің үш түрлі стильдер мәтіндері зерттеу нысаны ретінде алынды. Олар:

1) М.О.Әуезовтің «Абай жолы» романы мәтіні (51290 сөзқолданыс немесе 280812 әріп);

2) математика пәніне арналған мектеп оқулықтарының мәтіні (19467 сөзқолданыс немесе 130388 әріп);

3) қазақ тілінің екі томдық түсіндірме сөздігінің мәтіні (17585 сөзқолданыс немесе 116317 әріп).

Тәжірибе түрінде алынған стильдер мәтіндерінің тең көлемді болмауы, олардың толық түрдегі шығармалар болуымен түсіндіріледі. Сондықтан мәтіндер ішіндегі тілдік бірліктердің (әріптердің) сандық сипаттары жайлы мәлімет алу үшін олардың қатынастық жиіліктері (немесе пайыздық салмақтары) пайымдалды.

Мәтін әріптерін статистикалық әдіспен талдаудан бұрын олардың графемалық құрамын анықтап алған жөн. Мысалы, егер қазақ тілі әліпбиіндегі барлық әріптерді (графемаларды) G жиыны деп белгілесек, жиын элементтерінің саны n -ге тең болады.

Бұл жиынға (G) мәтіндегі сөз бен сөздің арасын ажыратып тұратын «бос орын» белгісін және қос сөздер арасындағы «дефисті», «тыныс белгілерін» есепке алмағанда, әліпбидегі жіңішкелік белгі (ь) мен қатандық белгіні (ъ) бір графема деп есептесек, онда $n=39$ деуге болады. Яғни $G=\{a, \text{ә}, \text{б}, \dots, \text{э}, \text{ю}, \text{я}\}$ және жиын элементтерінің саны $n=39$.

Зерттеу барысында мәтінде кездесетін әріптер жиынтығы топ-тобымен ірілі-ұсақты бөліктерге бөлініп (шартты түрде – дауысты, дауыссыз), сызба-топтама түрінде көрініс тапты.



Болашақ зерттеу жоспарымызда сызбада көрсетілген графемалар (әріптер) мен олардың тіркестерінің мәтінде қолданылу мүмкіншіліктерінің статистикасы, әртүрлі стильге қатысты мәтіндер бойынша және олардың сөздегі шептік орналасу тәртібіне қарай да (сөз басында, сөз ішінде, сөз соңында) зерделенеді. Ал қазіргі ұсынып отырған мақаламызда біз тек қазақ әріптерінің белгілі көлемдегі мәтін бойынша қамту мүмкіндіктерінің пайызына байланысты ғана жайттардың статистикасына тоқталамыз.

Төменде **1-кестеде** қазақ тілінің үш стилі бойынша компьютер көмегімен түзілген қазақ әріптерінің (графемаларының) жиілік сөздігінен үзінді келтірілді. Қысқаша пайымдағанда, аталған кестеде ең жиі кездесетін графемалар олардың жиіліктерінің кему тәртібімен орналасқан. Әрі қарайғы пайымдауымызда графемалардың үш түрлі стиль бойынша түзілген жиілік сөздіктеріндегі алғашқы он орынына қатысты статистикалық мәліметтер, яғни әрбір әріптің және олардың жиынтықтарының мәтінді қамту мүмкіндіктерінің пайыздық салмақтары сөз болады. Кестедегі мәліметтерге сүйенсек, қазақ әліпбиіндегі 39 графеманың тек 10-ы ғана әр стиль бойынша алынған мәтіндердің 64-66 пайызын қамтитынын байқаймыз. Ал көркем әдебиет (роман) стилі мен ғылыми-техникалық (математика) стильде ең жиі қолданатын төрт графема ғана (**a, e-ё, ы, н**) барлық мәтіннің 35-36 пайызын қамтиды екен. Бұл жерде әмбебап дауыстылар

қатарына жататын 4-ші “*i*” дауысты графема аталған стильдерде 5-ші және 6-шы орындарға (іргелес орындарға) ие болып тұр.

1-кестедегі сөздік мәтіні (қазақ тілінің екітомдық түсіндірме сөздігі) бойынша алынған әріптердің жиілік сөздігіндегі ең жиі қолданыстағы әріптердің алатын орны мен статистикасы жоғарыда қысқаша қарастырылған екі стиль бойынша алынған мәліметтерден белгілі дәрежеде айырым табады. Әсіресе, сөздіктегі тұйық раймен берілген етістіктердің әсерінен «*y*» әрпінің 3-орынға ие болуы және «*қ*» әрпінен басталатын қазақ сөздерінің сөздіктегі басымдылығы бірден көзге түседі. Ал жиілік сөздіктегі алғашқы ең жиі кездесетін «*y*» мен «*қ*»-дан басқа 8 графема орналасу орындарымен ғана айырым тапқанымен, мәтінді камтудағы пайыздық салмағы жағынан айтарлықтай айырым таппайды.

Біз бұл мақалада жиілік сөздік үзіндісіндегі мәліметтермен бірге, қазақ тілінің дауысты және дауыссыз графемалар топтарының қысқаша статистикасын да беруді жөн көрдік (2-кесте және 3-кестені қара).

1-кесте

Стиль-дердегі әріптің алатын орны	Әріптердің мәтінді камту пайызы (%)								
	Роман			Математика			Сөздік		
	Әріп аты	Әріптің %	Жиынтық %	Әріп аты	Әріптің %	Жиынтық %	Әріп аты	Әріптің %	Жиынтық %
1	a	13,2	13,2	a	11,0	11,0	a	13,0	13,0
2	e-ë	8,1	21,3	e- ë	8,3	19,3	т	7,1	20,1
3	ы	7,5	28,8	н	8,2	27,5	у	7,0	27,1
4	н	7,1	35,9	ы	7,4	34,9	e-ë	6,3	33,4
5	i	6,0	41,9	д	5,4	40,3	ы	6,1	39,5
6	т	5,0	46,9	i	5,3	45,6	p	6,0	45,5
7	p	4,8	51,7	p	5,3	50,9	л	6,0	51,5
8	д	4,6	56,3	т	5,2	56,1	с	4,5	56
9	л	4,2	60,5	л	5,1	61,2	к	4,1	60,1
10	с	4,1	64,6	с	4,4%	65,6	н	4,1	64,2
Қосындысы:			65%			66%			64%

Сөз басында да, соңында да және ішінде де қолданыла беретін әріптерді «сөз ішіндегі» қолданыс деп шартты түрде атауды ұйғардық. Міне, осындай дауысты және дауыссыз дыбыстарды таңбалайтын графемалардың статистикасын анықтауда, олардың қатынастық жиіліктерінің стильдік (жанрлық) айырым-белгі ретінде жүрмейтіндігін **2-ші** және **3-ші кестедегі** деректерден аңғаруға болады. Әрине, сөздік мәтініндегі реестр сөздердің дыбыс құрамының статистикасы қиындасқан сөздер тізбегіндегі статистикадан аздап болса да айырым табады.

Жеке графемалардың жиілігін талдай келе, кейбір дауыстылардың және дауыссыздардың басқа графемаларға қарағанда жиі қолданатынын байқау қиын емес. Оған мысал ретінде «әмбебап» дауыстылар деп аталатын (**a**, **e-ë**, **ы**, **i**) графемаларды айтуға болар еді. Мұндай графемалардың мәтін ішінде қолданылуының қосынды нәтижесі: романда – 34,8%; математикада – 32,0%; сөздікте – 29,0%. Егер біз қарастырған мәтіндердегі барлық дауысты графемалардың қолданылу жиілігінің пайыздық қосындысы – 43,14%; 43,19%

және 44,60% екенін ескерсек, әмбебап аталатын **а, е-ё, ы, і** төрт дауысты графеманың қолданылу дәрежесін өте жоғары деп санауға әбден болады.

2-кесте

Дауыссыз графемалардың топтары	Дауыссыз графемалардың мәтінді қамту пайызы (%)		
	Роман	Математика	Сөздік
Үнді	22,60%	24,60%	21,20%
Қағаң	19,95%	17,71%	23,20%
Ұяң	14,31%	14,50%	11,00%
Қосындысы:	56,86%	56,81%	55,40%

3-кесте

Дауысты графемалардың топтары	Дауысты графемалардың мәтінді қамту пайызы (%)		
	Роман	Математика	Сөздік
Ашық	25,93%	25,27%	24,40%
Қысаң	17,21%	17,92%	20,20%
Қосындысы:	43,14%	43,19%	44,60%

Дауыссыз графемалардың статистикасына байланысты айтатынымыз, қазақтың жазба және сөйлеу мәтіні сипатына үнді және жабысыңқы-шұғыл графемалардың тән болуы. Ал шұғыл (үзілмелі) графемалар көркем әдебиет мәтінінде 23,5% тең, математика мәтінінде – 22,19 және сөздік мәтінінде 22,2 пайызға тең екен және бұндай пайыздық шамалар барлық графемалардың төрттен біріне ғана жуық деуге болады. Кейбір **в, х, ч, һ, ш, ц, э, ю, я** – графемалар және **ь-ѣ** белгілері басқа тілдерден (орыс, араб-иран) енген кірме сөздерде ғана кездесуіне байланысты, олардың пайыздық салмағы бір пайызға да жетпейтін дәрежеде қолданылған.

1, 2, 3-кестелерде келтірілген жеке графемалардың статистикалық мәліметтері мен келесі мақаламызда сөз болатын қазақ тілі әліпбиінің әріп тіркестерінің статистикасы латын әліпбиіне көшу шаралары кезінде оң әсерін тигізеді деген ниеттеміз.

ӘДЕБИЕТ

1. Джубанов А.Х. Задача получения на ЭВМ частотных списков лингвистических единиц // В кн.: Статистика казахского текста. – Алма-Ата, 1973. – С. 263-299.

2. Джубанов А.Х. К вопросу о графемной статистике казахского текста. В кн.: Вопросы казахской фонетики и фонологии. – Алма-Ата: Наука, 1979. – С. 49-52.

3. Исенгельдина А.А. Факторы, определяющие относительную частотность фонем // В кн.: Статистика казахского текста. – Алма-Ата, 1973. – С. 659-662.

4. Пиотровский Р.Г. Моделирование фонологических систем и методы их сравнения. –М. –Л.: Наука, 1966. –299 с.

Материал редакцияға 05.01.2017 жылы түсті.

З.М.БАЗАРБАЕВА¹

¹А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор

ҚАЗАҚ ТІЛІН ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНА КӨШІРУДІҢ ТӘЖІРИБЕСІ ЖӘНЕ БОЛАШАҒЫ

Аннотация: Қазақ тілін латын графикасына көшірудің ұтымды жақтары бәрімізге белгілі және біз латын графикасына жартылай өткен сияқтымыз. Қазір бәрі мобильді телефонды, интернетті, неше түрлі гаджеттерді пайдаланады. Күнде-күнде латын графикасында бізге ақпарат келеді, біз оған жауап береміз. Қазіргі кезде латын графикасына көшуге өте қолайлы уақыт келді. Қазақстан қоғамы латын графикасына көшуге дайын. Бұрын қарсы болғандар да өз пікірлерін өзгертті. Латын графикасы арқылы ақпараттық кеңістікке еркін кіруге болады. Жаңа технологиямен орыс тілі арқылы емес, тікелей танысуға болады, Медицина, бизнес, туризм – бәрі латын графикасын пайдаланады. Ағылшын тілін үйренуге де оңай болады. Қазақ тілінің латын графикасына көшуін білім мен ғылым дамуының бір бөлшегі ретінде қабылдауға болады.

Тақырыбы: Қазақ тілін латын графикасына көшірудің тәжірибесі және болашағы

Түйін: Қазақ тілін латын графикасына көшіру мәселесі еліміздің бәсекелестігін арттырады. Шетелдіктерге де қазақ тілін үйренуге оңайрақ болады. Біздің қандастарымыз латын графикасы арқылы бір-бірімен қатынасады. Қазіргі модернизация, инновация, цифровизация заманында қазақ тілін латын графикасына көшіру глобальдық коммуникацияға кіруге мүмкіндік тудырады.

Тірек сөздер: қазақ тілі, латын графикасы, модернизация, инновация, цифровизация.

Тема: Опыт и перспективы перехода казахского языка на латинскую графику

Резюме: Статья посвящена проблеме перехода казахского языка на латинскую графику. Анализируется опыт перехода на латиницу европейских и тюркских языков. Выявляются достоинства и недостатки двух видов проекта по переходу на латинскую графику (лингвистический проект и интернет-проект).

Ключевые слова: казахский язык, латинская графика, модернизация, инновации, цифровизация.

Subject: Experience and prospects of the transition of the Kazakh language to Latin script

Abstract: The article is devoted to the problem of the transition of the Kazakh language to Latin script. The experience of the transition of European and Turkic languages to Latin script is analyzed. The advantages and disadvantages of two types of project on the transition to Latin script (linguistic project and Internet project) are revealed.

Keywords: the Kazakh language, Latin script, modernization, innovations, digitalization .

Қазақ тілін латын графикасына көшіру мәселесінің тарихы алыста жатыр. Өткен ғасырдың 90-жылдары Түркияда түркологиялық конгресс өткен болатын. Оған ыдыраған кеңестің түркітілдес елдері шақырылған. Онда бір мәселе көтерілген болатын. Түркітілдес елдерінің жазуын латын графикасына көшіру. Көп ұзамай, біздің ағайын көршілеріміз латын графикасына көшкен болатын. Қазақстаннан осы конгреске сол уақыттағы Тіл білімі институтының директоры академик Әбдуали Қайдар қатысқан. Ғалым Алматыға оралып өзінің алғашқы латын графикасына негізделген қазақ тілі әліпбиінің жобасын ұсынған. Содан бері 25 жыл өтіпті.

Тіл білімі институтының қызметкерлері қазақ тілін латын графикасына көшіру мәселесімен көптен бері шұғылданып жүр. Осы проблемаға қатысты конференциялар, дөңгелек үстел өткізілді, мақалалар шықты, жинақтар, монографиялар жарық көрді. Институттың үлкендері де, жастары да осымен айналысты. Тіл білімі институтына қоғамның әртүрлі өкілдерінен 100-ден аса жоба түскен болатын. Институт қызметкерлері жобаларды талдап, саралап, алдымен 10, 5 жоба ұсынған, сосын 2 жобаға тоқтаған.

Осы жобаларды ұсыну алдында Батыс Еуропа, Шығыс Еуропа, түркітілдес елдерінің тәжірибелері жан-жақты зерттелген, талданған.

Қазақ тілін латын графикасына көшірудің ұтымды жақтары бәрімізге белгілі және біз латын графикасына жартылай өткен сияқтымыз. Қазір бәрі мобильді телефонды, интернетті, неше түрлі гаджеттерді пайдаланады. Күнде-күнде латын графикасында бізге ақпарат келеді, біз оған жауап береміз. Қазіргі кезде латын графикасына көшуге өте қолайлы уақыт келді. Қазақстан қоғамы латын графикасына көшуге дайын. Бұрын қарсы болғандар да өз пікірлерін өзгертті.

Латын графикасы арқылы ақпараттық кеңістікке еркін кіруге болады. Жаңа технологиямен орыс тілі арқылы емес, тікелей танысуға болады. Медицина, бизнес, туризм – бәрі латын графикасын пайдаланады. Ағылшын тілін үйренуге де оңай болады. Қазақ тілінің латын графикасына көшуін білім мен ғылым дамуының бір бөлшегі ретінде қабылдауға болады. Осыдан жеті-сегіз жыл бұрын Қазақстан Болонский процеске көшкен болатын. Онда 3 сатылы білім жүйесі қабылданған: бакалавриат, магистратура, докторантура. Магистратура, докторантураға түсу үшін ағылшын тілінен емтихан тапсырады, айлас, тойыфыл сертификат сұрайды. Ал докторлық диссертация қорғау үшін шетелде ағылшын тілінде Скопус, Томсон Рейтер базасында мақалалар жариялау керек. Латын графикасы арқылы жаңа мақалалармен танысуға оңай болады. Бізде қазір үштілдік қабылданған. Қазақ тілін латын графикасына көшіруді сол процестің жалғасы ретінде тануға болады. Қазақ тілін латын графикасына көшіру мәселесі еліміздің бәсекелестігін арттырады. Шетелдіктерге де қазақ тілін үйренуге оңайырақ болады. Біздің қандастарымыз латын графикасы арқылы бір-бірімен қатынасады. Қазіргі модернизация, инновация, цифровизация заманында қазақ тілін латын графикасына көшіру глобалдық коммуникацияға кіруге мүмкіндік тудырады.

Жақында Елбасымыз Өзбекстан мен Түркменстанға барып келді. Біздің тіліміз бір, жазуымыз бір болса, біздің қарым-қатынасымыз одан әрі кеңиді және тереңдейді. Қазақ тілін латын графикасына көшіргенде тілдің тарихын, оның диалектикалық дамуын ескеру қажет. Әр тілдің фонетикалық құрылымының дамуы оның жетілген дыбыс жүйесінің нәтижесі болып табылады. Батысеуропа

тілдерінде фонемалардың саны әріпке қарағанда көп. Француз тілінде 35 фонема бар, ағылшын тілінде 45 фонема бар. Ал әріптердің саны 26-ақ. Сонымен, фонетикалық жүйесі мен әріп құрамында үлкен айырмашылық бар. Оның себебі неде?

Фонемалардың пайда болуы тіл мен ойдың дамуымен байланысты. Әр тілдің фонетикалық жүйесі даму үстінде, оған сыртқы және ішкі фактілер әсер етеді. Жаңа фонемалар жаңа ұғымымен, жаңа терминологиямен толығады және көршілес мәдениеттің және өркениеттің ықпалымен байиды. Ішкі фактілер – ол тілдің өзіндік заңдылықтары – фонологизация, дивергенция процестері. Оның нәтижесінде бір фонемадан екі-үш фонема пайда болады. Жаңадан пайда болған фонемалар диакритикалық таңбалар және диграфтар арқылы белгіленеді. Жазуы ертерек қалыптасқан тілдерде жаңа әріптер әліпбидің құрамына кірмеген, француз, итальян, ағылшын тілдерінде. Олардың латын графикасына негізделген жазуы өткен ғасырдың 7-8 ғасырларда қалыптасқан. Ал неміс тілінде әріптердің саны – 30. Себебі олардың жазуы кейінірек 12 ғасырда қалыптасқан. Олар өздерінің спецификалық дыбыстарын диакритикалық таңбалар арқылы белгілеген. Алфавитіне 3 умлаут дауысты дыбыстар қосылған.

Шығыс Еуропа тілдерінің әліпбилері 15-16 ғасырда қалыптасқан. Олардың әліпбилерінің әріптері 30-дан 40-қа жетеді. Себебі олар өз әліпбилерін әріп үсті (умлаут, бревис) және әріп асты (седиль) диакритикалық таңбалар арқылы толықтырған. Норвеж, швед, финн тілдерінде 29 әріп, румын, молдаван тілдерінде 31 әріп, поляк, литва, эстон тілдерінде 32 әріп, латыш тілінде 33 әріп, венгр, чех тілдерінде 40-42 әріп бар. Түркі тілдерін алатын болсақ, өткен ғасырдың 20-жылдарында түріктер латын графикасына көшті. Олардың әліпбиі 29 әріптен тұрады. Олар негізгі әліпбиінен 3 әріп алып тастап, өздерінің ұлттық дыбыстарын көрсететін 6 әріп диакритикалық таңбалар арқылы қосқан. Әзербайжан әліпбиінде 32 әріп, олар 7 әріп қосқан, 1 әріпті алып тастап. Өзбектер латынға екі рет көшті. Бірінші нұсқада өздерінің спецификалық дыбыстарын әзербайжан тіліндегідей диакритикалық таңбалар арқылы көрсеткен болатын. Екі жылдан кейін одан бас тартып, 26 негізгі латын әрпіне тоқтады, жіңішке дыбыстарын апострофпен берген.

Әзербайжан, өзбек, қазақ тілдері түркі тілдерінің 3 тобына жатады. Қазақ тілі қыпшақ тобына, әзербайжан тілі оғыз тобына және өзбек тілі қарлұқ тобына. Екі туыстас тілдердің әліпбилері әртүрлі принципке негізделген. Әзербайжан тілінің әліпбиі – дәстүрлі лингвистикалық әліпби. Өзбек тілінің әліпбиі – интернет-әліпби. Осы тілдердің тәжірибесін ескеріп, Тіл білімі институты екі жоба ұсынған болатын. Бірінші – лингвистикалық жоба. Екінші – интернет-жоба. Екеуінің де артықшылықтары мен кемшіліктері бар.

ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЖОБАНЫҢ АРТЫҚШЫЛЫҒЫ:

Бір дыбыс бір әріппен таңбаланады. Оқуға, жазуға, ұғуға оңай.

КЕМШІЛІГІ:

Диакритикалық таңбалар арқылы берілген әріптер компьютердің клавиатурасын өзгертеді. Интернет жүйесіне кіру үшін арнайы бағдарлама керек.

ИНТЕРНЕТ ЖОБАНЫҢ АРТЫҚШЫЛЫҒЫ:

Компьютердің клавиатурасы сол күйінде қалады (26 әріп). Ағылшын тілін үйренуге және халықаралық коммуникацияға оңай кіруге мүмкін туады.

КЕМШІЛІГІ:

Бір дыбысқа бір әріп сай келеді деген принцип бұзылады. Диграфтар қазақ жазуын ұзартады. Оқуда, жазуда кейбір қиыншылықтар туады.

Тілшілер, қазақ тілінің мамандары, бірінші жобаны қолдайды. Қоғамның басқа өкілдері екінші жобаны қолдайды.

Парламент тыңдауында екінші жоба ұсынылған. Ал талқылау енді басталды. Әліпбидегі диграфтарды қолдамайтындар да бар. Себебі кирил әліпбиінде бір дыбыс бір әріппен таңбаланған. Көпшілік соған үйренген. Ал бұл жобаны ағылшын және француз тілдерінің жазуымен салыстырсақ, бұнда жүйе бар. Дауыссыздар Н қосылып берілген, жіңішке дауыстылар Е қосылып берілген. Француз және ағылшын тілдерінде жүйе жоқ. Онда бір дыбыс кейде диграфпен, кейде триграфпен, кейде бір әріппен таңбалана береді.

Жастарға және шет тілін білетіндерге ұсынылған жоба қиыншылық тудырмайды. Дегенмен әлі уақыт бар. Жіңішке дауыстыларды көрсететін Е-нің орнына апострофты да қолдануға болады. Апостроф компьютердің клавиатурасында бар. Үш умлаут жіңішке дыбыс қосылған неміс тілінің клавиатурасын да алуға болады. Қоғам ұсынған барлық пікірлер ескеріліп, жылдың аяғына дейін қазақ тілінің латын графикасы түбегейлі қабылданады.

Келесі міндетіміз халыққа ұсынылған жобаны түсіндіру. Жобаның орфографиялық және орфоэпиялық қағидаларын жазу, оқу құралдарын дайындау, әдістемелік жұмыстарды бастау және ұсынылған жобаны апробациядан өткізу.

Материал редакцияға 05.01.2017 жылы түсті.

¹Институт языкознания им.А.Байтұрсынова
доктор филологических наук

ПРОБЛЕМА ТРАНСЛИТЕРАЦИИ ОНОМАСТИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ КАЗАХСТАНА НА ОСНОВЕ ЛАТИНСКОЙ ГРАФИКИ

Аннотация: Статья посвящена актуальной проблеме казахстанского языкознания транслитерации ономастических названий на основе латинской графики, так как в скором времени предполагается переход казахского алфавита на латиницу. Национальная транслитерация должна быть максимально приближенной к оригинальному звучанию, адекватно отображать онимы на международных языках. В настоящее время существует большой разноречивостью в транслитерации географических названий, антропонимов, в связи с чем в статье приводятся примеры разноречивости, неточной транслитерации, дан краткий анализ международного опыта по данному вопросу.

Тема: Проблема транслитерации ономастических названий Казахстана на основе латинской графики

Резюме: Статья посвящена актуальной проблеме Казахстанского языкознания – транслитерации ономастических названий на основе латинской графики, так как в скором времени предполагается переход казахского алфавита на латиницу.

Ключевые слова: ономастика, транслитерация, латиница, антропонимы, экзонимы, стандартизация.

Subject: The problem of transliteration of onomastic names of Kazakhstan on the basis of Latin script

Abstract: The article is devoted to the actual problem of Kazakh Linguistics – transliteration of onomastic names on the basis of Latin script, since the Kazakh alphabet is soon to be transferred into Latin graphics.

Key words: onomastics, transliteration, Latin script, anthroponyms, exonyms, standardization.

Тақырыбы: Қазақстан ономастикалық атауларын латын графикасы негізінде транслитерациялау мәселелері

Түйін: Мақала ономастикалық атауларды латын жазуы негізінде транслитерациялау мәселесіне арналады. Себебі жақын арада дамушы елдер қатарына қосыламыз десек, өзіміздің ұлттық транслитерациямыз болуы керек. Осыған байланысты халықаралық тәжірибеге сүйеніп, ұлттық ерекшелігімізді сақтай отырып, географиялық атауларды, антропонимдерді барынша түпнұсқаға жақындату қажет.

Тірек сөздер: ономастика, транслитерация, латиница, антропонимдер, экзонимдер, стандарттау.

В настоящее время в казахстанском обществе идет бурное обсуждение проекта нового алфавита на основе латиницы. Рабочая группа по переходу казахского языка на латинскую графику, созданная Правительством Казахстана, приступила к работе, идет обсуждение поступающих от граждан, учебных заведений различных вариантов латинской графики. В данной статье остановимся на проблемах транслитерации ономастики допереходного периода, когда еще не был выдвинут вариант новой латинской графики на всеобщее обсуждение.

Ономастические названия любого народа предельно информативны и несут разнообразные сведения лингвосоциокультурного, историко-культурного, этнокультурного, геофизического, ментально-психологического характера, изучение которых резко актуализируется на фоне нарастающих глобализационных процессов – как в мире, так и во всех сферах общественно-политической жизни страны. Современное мировое информационно-коммуникативное пространство, применение новейших IT-технологий, проникновение всемирной сети во все сферы общественной жизни способствуют разрушению языковых, культурных, социальных границ. Поэтому очень важно, что вовлекаемые в это пространство национальные названия, сохраняя свою языковую идентичность, должны найти адекватное отображение как на английском языке, так и транскрибироваться на основе латинской графики в информационных источниках международных служб.

Казахстан с обретением независимости вышел на широкую международную арену, вступив в активные разносторонние отношения в культурно-политической, экономической и др. сферах. В данный процесс, естественно, вовлечены ономастические названия нашего государства, которые нашли отражение в разнообразных межправительственных документах, договорах, в политических, экономических картах, справочниках государств мира. Национальная ономастика уже в латинизированной форме активно вовлекается в мировое коммуникационное пространство, хотим мы этого или нет.

Наряду с международным опытом латинизации ономастики хотелось бы озвучить ряд актуальных проблем, связанных со стандартизацией, латинизацией казахской ономастики.

Несмотря на то, что в перспективе предполагается переход казахской письменности на латиницу, ономастика Казахстана давно и активно использует латинскую графику и английские переводы названий. Это такие ведущие сектора национальной ономастики, как антропонимика – фамилии, личные имена граждан Казахстана и географические названия, названия городов, улиц, названия национальных, транснациональных компаний, объектов коммерции и частного бизнеса. В национальных паспортах и удостоверениях личности, банковских документах граждан Казахстана фамилии, имена и отчества оформляются как на государственном, так и на русском языках, но часто – с обязательным переводом на английский язык. Это несложно заметить, если любой из нас заглянет в свои документы. Однако в связи с этим возникает вполне резонный вопрос: каким образом в ономастике используется латинский алфавит, когда еще не разработан и не принят национальный стандарт латинской графики, адекватно отображающий специфику, национальную природу казахского языка. Тем не менее, факт остается фактом. На латинице обозначаются ономастические названия, начиная с названия самой Республики –Kazakhstan, названия крупных

и малых городов, районных центров, населенных пунктов, железнодорожных станций, фамилии, имена, отчества граждан и др.

Говоря о проблеме латинизации национальной ономастики, на наш взгляд, следует немного остановиться на роли унифицированной по единому стандарту, адекватной транскрипции национальных названий на латинице в международных источниках. Комиссия по стандартизации географических названий при ООН и Группы экспертов ООН по географическим названиям по этому поводу рекомендуют: «...обеспечить международную стандартизацию должны только строгие (уточненные) национальные программы стандартизации» [1].

В отчете комиссии ООН по стандартизации географических названий на 28-й сессии заседания X конференции группы экспертов, проходившего с 30 июля по 9 августа 2012 г. в Нью-Йорке, было заявлено, что впредь будут вступать в диалог с представителями стран по ономастике с несогласованными написаниями на латинице географическими названиями с Комитетом по стандартизации указанной международной организации для дальнейшей стандартизации и нормализации топонимов на мировом уровне. Следовательно, проблема транскрибирования на научной основе названий городов, населенных пунктов, географических названий Республики Казахстан на трех языках: казахском, русском и английском имеет важное государственное, международное, социально-политическое, идеологическое значение.

Для обеспечения служб государственного, общественного управления установления коммуникации, для планирования и оказания гуманитарной помощи при чрезвычайных ситуациях резко актуализируется использование единообразно стандартизованных национальных географических названий. Подобные программы стандартизации во всем мире ускоряют координацию деятельности, экономят время и затраты в сфере государственного управления, различных отраслях народного хозяйства, международных отношениях и пр.

В настоящее время в различных зарубежных англоязычных источниках, международных документах казахские названия транскрибируются с большими искажениями, без учета орфографических, литературных норм казахского языка.

Это требует проведения соответствующего научного анализа действующих в международном языковом пространстве стандартов латинской графики (ГОСТ 7.79, ISO 9.1, транслитерационной системы библиотеки Конгресса США, BGN, PCGN и др.) с учетом параметров, максимально отображающих природу и фонетические закономерности казахского языка. Также необходимо проведение лингвистической ревизии ономастических названий Казахстана, используемых на английском языке, вообще на основе латинского алфавита. Необходима поуровневая и поэтапная аргументация внутренней мотивации употребления англоязычной, латинской транслитерации тех или иных названий в зависимости от величины объекта (начиная с названия Республика Казахстан, наименований городов, населенных пунктов, физико-географических объектов: гор, рек, озер), зафиксированных на карте, в различных атласах, справочниках названий Казахстана, употребляющихся в данное время в двух и более вариантах.

Отдельной проблемой национальной ономастики является транслитерация экзонимов (иноязычных названий) на основе латиницы, т.е. максимально приближенно к произношению и написанию в языке-оригинале и традиционному для казахской транслитерации: *Москва-Мәскеу, Германия-Алмания, Венгрия-*

Мажарстан, Египет-Мысыр, Алжир – әл-Жазира, Каир – Қайыр, Тегеран – Тегран, Ашхабат – Ашгабад, Пекин – Бейжін и пр.

Наряду с этим, в соответствии с требованиями ЮНЕСКО по правильному написанию названий, необходимо транслитерировать, либо переводить только экзонимы (иноязычные названия), не имеющие латинского написания или у которых отсутствуют переводы, а также учитывать необходимость транслитерации географических названий, опираясь на местное написание [2].

Разработка научных принципов транскрипции названий городов, населенных пунктов и географических названий Республики Казахстан на англоязычной основе (на основе латинской графики) обеспечит доступ к ним европейских и мировых языков, международных служб, вообще потребителей и пользователей данной информации.

С огорчением приходится констатировать, что в Казахстане на данный момент отсутствуют единые стандарты транслитерации географических названий и антропонимической системы (фамилий, имен, отчеств) на основе латинской графики. Существующая же система транслитерации относится к стандарту, разработанному Международной организацией стандартов – ISO (International Standards Organization).

Ни в интернет-ресурсах Министерства юстиции РК, ни в «Инструкции по применению органами юстиции Правил документирования и регистрации населения Республики Казахстан» от 31 января 2011 г. № 6758, **ни в Кодексе Республики Казахстан «О браке (супружестве) и семье», Законе РК от 31 марта 2014 г. № 180-V [3]** нами не была обнаружена система транслитерации фамилий, имен и отчеств граждан РК на английском языке

В то же время, в Российской Федерации в приложении 6 приказа МВД России от 26 мая 1997 г. N 310 «Об утверждении Инструкции о порядке оформления и выдачи паспортов гражданам Российской Федерации для выезда из Российской Федерации и въезда в Российскую Федерацию» [4,21] установлена система транслитерации, используемая для передачи имён и фамилий в загранпаспортах, то есть к существующим инструкциям РФ прилагаются системы транслитерации.

Отсутствие определенных стандартов по транслитерации казахских ономастических названий на основе латинской графики допускает следующие различия, согласно различным системам международной транслитерации. Например, топоним *Капшагай* может иметь несколько вариантов транслитерации в соответствии с вышеназванными существующими международными стандартами транслитерации: *Kapschagaj //Kapshagaj//Kapşagaj//Kapshagai*. Казахское имя *Абылайхан* имеет отличные друг от друга формы транслитерации: *Abylajhan//Abylajkhan//Aby`lajxan//Abylaikhan//Aby`laikhan//Abylajxan//Abylajchan; Zeïnen-Zejnep//Zeïnep//Sejnep* и т.д.

Следует особо отметить, что подобная транслитерация возможна только на русском языке, однако невозможна транслитерация специфических звуков **қ, ғ, ө, н**. При обратной ретранслитерации с латиницы казахская буква **қ** «успешно» превращается в букву **к**. Таким образом, адекватное отображение казахских специфических звуков на латинице возможно только после принятия национального стандарта латинской графики.

Стандарты латинской графики применительно к ономастическим названиям были разработаны в России в 1951-56 гг. Институтом языкознания АН СССР

«Правила международной транслитерации русских собственных имен латинскими буквами». Существуют свои национальные стандарты латиницы применительно к собственным именам в Украине, Беларуси, Молдове. Письменность Прибалтийских республик изначально ориентирована на латинский алфавит, у них существуют стандарты транскрипции как для национальных ономастических названий, так и для иноязычных названий, причем в некоторых случаях национальные стандарты распространяются и на экзонимы, например, на латышском языке бывший казахстанский город *Целиноград* в соответствующей транслитерации звучит как *Целиноградас*.

С 1 июня 2002 г. вступил в силу ГОСТ 7.79 – новый вариант межгосударственного стандарта стран СНГ, который устанавливает способы передачи латинским алфавитом текстов, написанных буквами кирилловского письма, принятого восточно-славянскими и южнославянскими народами, а также большинством неславянских народов на территории бывшего СССР [5]. Однако в указанном стандарте отсутствует транслитерация специфических букв национальных алфавитов, т.е. тюркские языки, в том числе и казахский язык, вынуждены «дорабатывать», адаптировать свою письменность под международные стандарты, основанные на латинице. В различных славянских кириллических письмах название реки *Днепр* транскрибируется по-разному: *Dnepr*, *Dniepr*, *Dniepro*, *Dnipro*, *Dniapro* или *Dnyapro*.

На 10-ой конференции Организации Объединенных Наций по стандартизации географических названий, проходившей с 30 июля по 9 августа 2012 г. в Нью-Йорке, одной из важных проблем была названа латинизация географических названий различных государств мира. На заседаниях конференции были заслушаны доклады о системах латинизации представителей Германии, Словении и Нидерландов, Российской Федерации, Франции, Ирана, Северной Кореи и ряда арабских стран. Ценным в деле латинизации национальных названий, с точки зрения членов комиссии ООН, считается обратимость транскрипций, т.е. сохранение исходной формы написания тех или названий при обратной транскрипции (релатинизации) на национальный язык [6].

Так, в докладе руководителя Рабочей группы по системам латинизации (Эстония) была представлена информация о системах латинизации арабского, армянского, белорусского, болгарского, грузинского, кхмерского, македонского (кириллица), мальдивского, непальского, персидского и украинского языков. В документе также было указано, что Беларусь, Болгария, Иран (Исламская Республика) и Украина выразили свое намерение представить свои соответствующие системы латинизации для утверждения на Конференции. Представители ряда европейских стран высказались против украинской системы латинизации как не полностью обратимой. Представитель Болгарии внес на рассмотрение доклад относительно Закона о транслитерации 2009 года, в котором были одобрены система и правила латинизации болгарского алфавита. В этом документе описана система транслитерации, соответствующая принципам упрощенного преобразования алфавитных систем для конверсии электронными средствами.

В Группе экспертов по стандартизации географических названий представлены ряд государств СНГ (РФ, Украина, Беларусь, Грузия, Прибалтийские государства, Молдова и др.), выделенный в Восточно-Европейский отдел Группы экспертов. К большому нашему сожалению, Республика Казахстан (и ряд рес-

публик Центральной Азии) до сих пор в эту группу не включены. Членство нашей страны было бы большим подспорьем при разработке национальных стандартов латинизации, унификации ономастических названий. Комиссия при ООН оказывает постоянную действенную помощь странам, приобретившим в недавнем прошлом независимость в вопросах стандартизации как национальных названий – эндонимов, так и международных названий – экзонимов.

В связи с переходом в ближайшие годы перед казахстанскими языковедами стоит сложнейшая и объемная задача по разработке новых правил транслитерации на латинице, создание серии словарей, справочников по различным отраслям ономастики, картографической продукции и много другой печатной продукции, учебников и пр. Каковы будут результаты уже покажет время.

ЛИТЕРАТУРА

1. <http://geonames.usgs.gov/>. [электрон. ресурс]. (дата обращения: 03.01.2017)
2. <http://www.unesco.org/iiep/PDF/stylesheets.pdf>. [электрон. ресурс]. (дата обращения: 03.01.2017).
3. mvd.gov.kz/portal/page/portal/mvd/;online.zakon.kz/Document/?doc_id=31529253. [электрон. ресурс]. (дата обращения: 03.01.2017).
4. Приказ МВД РФ от 26 мая 1997 г. № 310 «Об утверждении Инструкции о порядке оформления и выдачи паспортов гражданам Российской Федерации для выезда из Российской Федерации и въезда в Российскую Федерацию». 15 с.
5. ГОСТ 7.79. Система стандартов по информации, библиотечному и издательскому делу. Правил транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом. – Минск – М.: Изд-во стандартов, 2002. – 23 с.
6. Полный текст документа доступен по адресу: <http://unstats.un.org/unsd/geoinfo/uncsgnungegn/ungegnConf10.html.E/CONF.10> [Электрон. ресурс]. (дата обращения: 03.01.2017).

Материал редакцияға 05.01.2017 жылы түсті.

¹А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор

ЛАТЫН НЕГІЗДІ ЖАҢА ҚАЗАҚ ЖАЗУЫНЫҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация: Қазіргі уақыт – жазудың уақыты. Ауызша қарым-қатынас жасау бүгінгі тұрпаты бөлек, мазмұны да өзгеше заманның барлық талабын қамтамасыз ете алмайды. Өйткені ауызша сөйлесу коммуниканттардың тікелей қарым-қатынас жасауына қолайлы болғанмен, алыстан хабар алысу тек жазудың көмегіне сүйенеді. Бұл жерде мәселе ауызекі сөйлесу төңірегінде емес, қарым-қатынастың экономикалық, қоғамдық-саяси, әлеуметтік түрлерін жүзеге асыру барысында жазуға деген сұраныстың артуына келіп тіреледі. О баста жазуға деген үлкен сұраныс шаруашылық, әкімшілік, дипломатиялық тағы басқа іс-әрекеттер нәтижелерін уақыт пен кеңістік факторларына ешқандай тәуелсіз қатынастың тілдік түрі арқылы бекітуден барып туындаған-ды. Бұл мәселе бүгінгі таңда да күн тәртібінен түскен жоқ. Сондықтан ежелгі дүниеден бермен адамзат тарихында жазулар жүйесі жасалды. Адамзат тарихында б.э.д. египет иероглифі, шумер сынажұзының туындауының астарында осындай қажеттілікті өтеу себебі жатты. Жазу жүйесі де адамзат ақыл-ойымен бірге дами келе буындық, алфавиттік принциппен түзілетін болды.

Тақырыбы: Латын негізді жаңа қазақ жазуының салыстырмалы ерекшеліктері

Түйін: Мақалада қазақ тілінің латын графикасына көшу кезіндегі кездесетін негізгі мәселелерге арналады. Латын графикасына ұлт тілінің төл табиғатын, болмысын дұрыс беруге мүмкіндік береді, жай ғана әріптерді ауыстыру емес, басы артық таңбалардан арылу, әріптердің тілдегі дыбыстармен тең болуы ескеріледі.

Тірек сөздер: латын графикасы, бір әріп, бір дыбыс, апостроф, гибрид.

Тема: Сравнительные особенности латинского казахского письма

Резюме: В статье рассматриваются основные вопросы перехода казахского языка на латинскую графику. Латинская графика обеспечивает языковую точность, но не просто путём замены букв, а сокращением чрезмерных символов и выравниванием букв.

Ключевые слова: латинская графика, одиночная буква, одиночный звук, апостроф, гибрид.

Subject: Comparative features of the Latin Kazakh writing system

Abstract: The main issues of the transition of the Kazakh language to the Latin script are considered in the article. Latin graphics provides language accuracy, but not simply by replacing letters, but by reducing excessive symbols and aligning letters.

Keywords: Latin graphics, single letter, single sound, apostrophe, hybrid.

Кез келген тілдің болашағы негізгі үш факторға тәуелді. Олар: 1) мәдени құндылық, 2) қалыптасқан әлеуметтік база, 3) саяси күштердің тіл саясатына араласуы.

Қазіргі қазақ тілінің тағдырына, жазуына осы үш фактор да араласып отыр. Ал мәдениеттің бір маңызды бөлшегі саналатын жазумен тілдің болашағы сабақтасып жатыр.

Қазіргі уақыт – жазудың уақыты. Ауызша қарым-қатынас жасау бүгінгі тұрпаты бөлек, мазмұны да өзгеше заманның барлық талабын қамтамасыз ете алмайды. Өйткені ауызша сөйлесу коммуниканттардың тікелей қарым-қатынас жасауына қолайлы болғанмен, алыстан хабар алысу тек жазудың көмегіне сүйенеді. Бұл жерде мәселе ауызекі сөйлесу төңірегінде емес, қарым-қатынастың экономикалық, қоғамдық-саяси, әлеуметтік түрлерін жүзеге асыру барысында жазуға деген сұраныстың артуына келіп тіреледі. О баста жазуға деген үлкен сұраныс шаруашылық, әкімшілік, дипломатиялық, тағы басқа іс-әрекеттер нәтижелерін уақыт пен кеңістік факторларына ешқандай тәуелсіз қатынастың тілдік түрі арқылы бекітуден барып туындаған-ды. Бұл мәселе бүгінгі таңда да күн тәртібінен түскен жоқ. Сондықтан ежелгі дүниеден бермен адамзат тарихында жазулар жүйесі жасалды. Адамзат тарихында б.э.д. египет иероглифі, шумер сынажузының туындауының астарында осындай қажеттілікті өтеу себебі жатты. Жазу жүйесі де адамзат ақыл-ойымен бірге дами келе буындық, алфавиттік принциппен түзілетін болды. Бұл принцип бүгінгі күні «жеке фонема – жеке графема» принципінен көрінеді. Графикалық жүйелердің даму тарихына қарағанда адамзат жазуды икондық түрден символдық түрге, бейнеліліктен фонографикалық түрге, таңбалардың көптігінен олардың азаюына қарай жетіліп отырған. Ал біздің жерімізде ертеректе пайдаланған қадым жазуының квазиалфавиттік сипатты еді, өйткені онда дауыссыз дыбыстардың таңбалануына басымдық берілді. Бұл алфавитпен жазылған ертеректегі журналдардағы, алғашқы кітаптардағы мәтіндерді оқу әлі күнге дейін қиындық тудырады. Консонанттар таңбаланатын жазу диакритиканың пайда болуына себеп болды. Бұл жазу жүйесінде сөздерді айыру қызметін диакритикалар атқарды. Міне, осыған қарамастан квазиалфавиттер кейіннен пайда болған көптеген жазу жүйелерінің дүниеге келуіне себепші болып, бәсекеге қабілетті алфавит саналды. Орталық Азия мен Сібірдегі хорезм, манжур, ойрат, бурят, моңғол жазуларына негіз болған арамей жазуы осы жүйеге жатады. Б.э.д. 9-8 ғғ. Еуропа елдерінде дүниеге келген жазу жүйесі консонанттармен бірге дауысты дыбыстарды таңбалап, этрусс, латын, руника, провансаль, неміс, поляк, хорват, венгер, финн, чех, латыш, литва, итальян т.б., кейінгі орыс, украин, белорус, серб, болгар, гот т.б. ондаған жазулардың прототипіне айнала алды. Жазу жүйелеріне қарай алфавит грек, латын (1-тип), арамей, еврей, араб алфавиті (2-тип), үнді алфавиті (3-тип) деген түрлерге бөлінеді (Гельб И.Е. Опыт изучения письма. М., 1982).

Қазіргі жазу түрлерінде диакритика қолданылмайтын ағылшын тілі болып отыр. Қалған голланд, неміс, швед, норвег, француз, испан, португал, румын, поляк, чех, финн, венгер тілдерінде диакритика бірінде жиі, екіншісінде өте жиі, енді бірінде жиі болмағанмен, қолданылатынын В.А.Истрин сызбасымен Қ.Күдерина өз еңбегінде көрсетіп өтеді. Латын графикасындағы 26 әріпті пайдаланған ағылшындар ғана, «қалғандары неміс, француз, голланд, швед,

итальян, испан, португал, румын, чех, венгер, поляк тілдері диакритикалық таңбаларды қолданды, итальян, финн, поляк жазуында латын әліпбиінің барлық әрпі жоқ» (Күдеринаова Қ. Қазақ жазуының теориялық негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2006, 17-б.). Бұдан байқалатыны, латын әліпбиі мен еуропа тілдері жазуы арасында абсолютті сәйкестік жоқ. Сондықтан дауыстылардың кейде диграфтар, кейде триграфтармен берілу жолдары орын алып отырған, мысалы, ш-ағылшын тілінде *sh*, неміс тілінде *sch*-мен беріледі. Бұл Еуропа халықтарының жазуларындағы ерекшеліктер. Ал қазақ тілі агглютинативті тілге жататындықтан диграф, триграфтарды пайдалану сөздің тұрқын ұзартып, оқуда да, жазуда да қолайсыздық тудырады. Мысалы:

Geobotanika **paeni** XVIII-XIX hasyr bastarynda shet elderde ceke hylym retynde ósimdikter geografiasy **caene** ekologiasy retinde paida bola bastady. A.Gwmboldt birinshi ret keibir ousimdikterdyng cer betinde cylvlyq **aeserinde** taralwy twraly tuesinik bergen. Bul hylymda **ousimdikter geografiasy** dep atagan.

Algashqy zerttewshilerding qataryna shveicarifda Gliarws (1835 cyl) cumystarynda aerturli ósimdikter qawymdastyqtaryn sipattap cazdy.

1849 cyly shveicar botanigi Twrman (Thurmann 1849) flora caene ósimdikter arasyndahy aiymshylyqty anyqtaп kórsetip olardy zerttew **obektilerin botanika caene botanikalыq geografia** dep bóldi.

Осы келтірілген мысалдағы және – 4 таңба, **caene** – 5 таңба, әсерінде – (8 таңба) – **aeserinde** (9 таңба) жоғарыда көрсетілген адамзат тәжірибесі қалыптастырған принциптерге қайшы. Қазақ тілінде объект сөзі орыс тілінің әсерімен жазылып келді, айтылғанда жуандық белгісінің орнына **и** естіледі, енді бұл сөзді қалай жазып, айту керек, ағылшын тіліндегі жазылуы мен дыбысталуы бөлек екені де белгілі. *Gumboldt* – *Gumboldt* (ағылшын, неміс тілдерінде) – жаңа нұсқада *Gwmboldt*) жастардың, ағылшын тілін білетіндердің қабылдауы қиын, өйткені **w** жастардың тілдік ассоциациясында **v**-мен сәйкес, дүниежүзі осылай оқып-жазады, ол жағы ескерусіз қалған. Латынша **x**-ның икс (*tarixy*) деп оқылатыны қай нұсқада болмасын ескерілуі керек.

Латын графикасына көшу қазақтар үшін ұлт тілінің төл табиғатын, болмысын дұрыс беруге мүмкіндік береді, жай ғана әріптерді ауыстыру емес, басы артық таңбалардан арылу, әріптердің тілдегі дыбыстармен тең болуы ескеріледі деп тілші мамандар күтуде. Бірақ ұсынылып отырған нұсқаларда мағына айыратын қызметтерімен қалыптасып кеткен **қ,х,һ** дыбыстары бір ғана **қ**-ға ауысуына келісу қиын. Егер *SHalhyndy* (*Шалғынды жер* – сөйлем басында) мәнерімен жазатын бұл нұсқа қабылданса, бас әріпті алу керек пе, жоқ па деген өткен ғасырлардағы проблема тағы да алдан шығар еді. Сондықтан ел Парламентіне ұсынылған алғашқы нұсқа туралы пікірлер қайшылыққа толы болды. Қоғам қабылдай алмады. Ал екінші нұсқаның да кемшіліктері жоқ емес. Ол апострофқа байланысты. Егер дәйекші тұтас сөзге қойылса, апостроф әріпке ғана қойылады. Қаламмен жазғанда апострофтар немесе диакритика қолды ұстайды, жазу жылдамдығы төмендейді, артық қимыл жасалады. Апострофпен келген дыбысты екінші дыбысқа біріктіру де қиын, жазғанда сөз үзіліп қалғандай әсер етеді.

Қазақ әдеби тілі қазіргі кезде нормасы тұрақталған, қалыптанған, кодификацияланған, жүйеленген тілдер қатарында. Ал нормасы тұрақталмаған әдеби тілдің қоғамға толыққанды қызмет көрсетуге әлеуеті жетпейді. Қай әліпби таңдалса

да, негізгі мәселенің бірі орфографияны түзу болатыны сөзсіз. Сондықтан алдағы уақытта ережелерді қалыптастыру, сөз түрлерін орфограммалау бірінші кезекке шығады.

Тілдегі жазылуы қиын төл сөздерден бөлек шеттен қабылданған сөздер саны аса көп. Ол көбеймесе, азаймайтыны белгілі. Тіпті үштілділік жағдайында шеттен сөз қабылдау принципі қалай түзілу керектігінің өзі жеке проблема. Өйткені бұрыннан қабылданып қойған шеттілдік сөздер бар және оларды сол күйі тілде қалдыру керек пе, әлде жаңаша нұсқамен жазу керек пе? Бұл проблемалық мәселе. Бұрыннан бар шеттілдік кірме сөздер орыс тілі арқылы енген, көбі түпнұсқасынан өзгерген, бұрмаланған және қазақ тіліне осы бұрмаланған күйі кіріп, орнығып қалған. Мысалы, *объект, субъект* сөздерін алайық. Бұларды жаңа әліпбиге көшуде бұрынғы жазуымен, дыбысталуымен қалдырылса, біріншіден, осы және осы сияқты жүздеген сөздерді алдыңғы ұрпақ, орта буын, тіпті жаңа буын өкілдерінің көп бөлігінің көңілінен шығады. Ал 2022 жылы 1-сыныпқа баратын ұрпақтың көңілінен шығар ма екен? Әлде ағылшын тілінің ықпалымен объект, субъект деп айтып, жазуды көбірек қолдар ма екен? Өйткені олар үш әліпбиді біліп, оқып, жаза алатын, оның үстіне ағылшын тілінің басымдығын сезіп, сол тілден сөзді еркін алатын және өзгеріссіз алатын ұрпақ болады. Сонда ұрпақтар арасында түсініспеушілік туындауы мүмкін. Халықтың көп бөлігінің тілдік санасында аталған сөздердің графикалық таңбалануы қалыптасып қалған, оны өзгерту қиын, егер сөз қабылдау басқа принциппен нормаланса, сауатсыздық деңгейі артуы әбден мүмкін. Қоғам бұрынғы орыс тілінің ықпалымен жазып, оқитындар мен ағылшын тілінің ықпалына ұшыраған, сол тілдің жазу мәнерін қабылдаған топқа бөлінуі мүмкін. Өйткені, шеттен сөз қабылдағанда қазіргі заманда кез келген тіл оларды икемдеп, сындырып қабылдағанмен, жазудың визуалдылығы, тілді кітап арқылы танудың басымдығы сөзді өзгертпей қабылдауға жетелейді. Бұл дәлелденген құбылыс.

Ағылшын тілі де, орыс тілі де экспансиялық тілдер, олардың қайсысы басым тұтылса, қоғамдық орны мен статусы биіктеп, функциясы ұлғайса, сол тілдің жазбатілдік сипаты сөз қабылдауда алдыңғы орынға шығады. Сондықтан өзге тілден сөз қабылдаудың принциптерін анықтап алу керек. Бұл әдеби тілдің нормалануына әсер етіп қана қоймайды, әдеби тіл стильдеріне, әсіресе ғылыми-техникалық процесс пен қоғам, саясат тілінде зор маңызға ие болады.

Әрбір алфавит нұсқасының қолайлылығын анықтауда А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының зерттеу тәжірибесін алуға болады (Жаңа ұлттық әліпби негізінде қазақ жазуын реформалау: теориясы мен практикасы. Аламты:Қазақ тілі баспасы, 2016). Респонденттерге: а) әдеби норма сақталып жазылған жазылуы қиын сөздері бар мәтінді беру, ә) осы мәтінді оқып шығу уақыты мен жазуға кеткен уақытын өлшеу т.б. практикалық тапсырмалар орындалады. Бірақ тәжірибедегідей респонденттердің жас ерекшеліктерін 20-40 аралығында шектеу дұрыс болмайды. Өйткені еңбек демалысына шығатын жас мөлшері ұзарып жатқан кезде, бұлай шектеу қисынсыз. Сондықтан сауалнаманы 20-55 жас аралығындағы адамдар арасында өткізу керек. Келесі ескеретін жағдай, мәтінді бір емес, аз дегенде үш рет жаздырып, үш рет оқытып, жазу, оқу жылдамдығын көз, қол үйренумен байланыста алып, тексеріп барып, қорытынды

жасау. Бұл да әлемдік тәжірибеде бар және нұсқалардың айырмасын анықтауда, ыңғайлысын сұрыптауда көмектеседі.

Жаһандану заманында шет тілден сөз қабылдау тоқталмайтын процесс. Әліп-би қабылданған бастапқы кезде орыс тілі арқылы шетел сөздерін қабылдау кілт тыйылмайды. Ғылым мен білімді, жаңа технологияны әлі де орта буын жасап отыр, ал олар негізінен орыстілді. Кейіннен ағылшын тілін еркін білетін ұрпақ белсенді болған кезде шеттілдік сөздер ағылшын тілінен түпнұсқа түрде енеді, ағылшын сөздері көбейген үстіне көбейеді және жазудағы тұлғасы барынша сақталады. Ол жазу тудыратын заңдылық. Бұл кез тіл тағдыры, тіл тазалығы үшін шешуші сәт болмақ. Сондықтан шет сөздерді қабылдаудың жетілген ережесін бірден қалыптастыру керек.

Қазақ әліпбиінің графемологиялық анализін жасауды лингвистер қолға алса, әліпбидің өмірге енуі қиындық тудырмайды. Себебі саяси, психологиялық тұрғыдан қоғам жаңа әліпбидің қабылдануына даяр. Өршеленген қарсылықтар уақыты артта қалды. Жазудың емлесі сапалы жүйеленсе, төл грамматикалық заңдылықтар да қалпына келеді. Ұлттың ұлттығының белгісі тілді келер ұрпаққа трансформациялауға болады.

Шеттен енген сөздер үштілділік жағдайында жазылуы қиын сөздер қатарына енеді. Шеттен енетін сөздер тек дара сөз күйінде болмайды, тілге күрделі сөз түрімен қабылданады. Арасында сөзалды қосымшалар, аффиксоидтармен енетін сөздер де бар. Сондықтан шет тілден енген сөздерді орфограммалау, оларды графикада берудің принциптерін типтендіру маңызды. Осы орайда гибрид сөздердің жазылуы да көңіл бөлуді қажетсінеді.

Шеттен енетін сөздердің ішінде терминдер өте көп. Бұларды да кірме сөздер ретінде қарап, жазылуы қиын, болашақта қабылдау принципі белгісіз сөздер санатына қосу керек.

Гибрид сөздерді жазудың емлесін ғылыми негіздеу керек. Мұндай сөздердің үш түрі бөлініп алынды: 1.бизнес-жоспар (бөлек-бірге жазу, қайсысы дұрыс), 2. интернеттік жоба (-дық,-тік жұрнағының орнын анықтау, қызметін, мағынасын саралап алу), 3)электротехника-электртехника – қай вариантты қалдыру керек, т.б.). Бұл мәселе информатика және есептеуіш техника, математика, химия салалары бойынша универбтену арқылы бірге таңбаланатын (қазіргі заманғы нормативтік сөздіктерге енбей қалған) сөздердің жазылуын және қолданысын біріздендіру принциптері анықтауда да маңызды. Шеттілдік сөздерге қосымша жалғау тәртібін орнықтыру, материалдық, теориялық база жасақтау, база негізінде ережелер түзу де алдыңғы уақытта көңіл бөлетін мәселелер. Кейбір зерттеушілер *шетелдік сөздердің қосымшалануы* деген қолданыстармен сөйлейді. Дұрысы *шетелдік сөздерге қосымшалардаң жалғануы болуы* тиіс. Бұл грамматикалық терминдердің, қолданыстардың жүйесі орныққан, ғылым тілі деңгейіне жеткен қазақ тілінің грамматикасы үшін дұрыс қолданыс болмайды.

Қорыта келгенде, ойластыратын мәселе аз емес.

Материал редакцияға 05.01.2017 жылы түсті.

K.B. KUDERINOVA¹

¹University of Suleyman Demirel, Almaty, Republic of Kazakhstan

THE QUESTIONS OF TRANSFERENCE OF MODERN KAZAKH ALPHABET TO LATIN GRAPHICS: PROPOSALS AND PROJECT

Annotation: The article dwells upon the issues of transference of modern Kazakh alphabet to Latin script. Linguistic and extralinguistic reasons for the transition to the new Kazakh-Latin alphabet are considered. The issue of the draft projects of the alphabet proposed by Kazakhstani scientists and citizens (as the citizens take active part in discussion of the issue as well) has been discussed from 1993, and special attention has been drawn to the problem of choice of the letters referring to the specific Kazakh phonemes. Having analyzed the proposed projects of the alphabet, the authors of the article choose the design proposed by the scientists from the Institute of Linguistics named after Akhmet Baitursynov. Pointing to the letters, advised to be removed from the Kazakh alphabet based on the script of the Russian language, the researchers propose to introduce new alphabet graphemes ф, в, h. The article demonstrates the adoption of the alphabetic script, referring to the specific phonemes of Kazakh language.

Subject: The issue of transition of modern Kazakh alphabet to Latin script: proposals and projects

Abstract: The article deals with the transition of modern Kazakh alphabet to Latin script: proposals and projects. The linguistic and extralinguistic reasons for the transition to the new Kazakh-Latin alphabet are considered.

Keywords: Kazakh alphabet, Kazakh language, Kazakh phonemes.

Тақырыбы: Қазіргі қазақ алфавитін латын тіліне аудару мәселелері: ұсыныстар мен жобалар

Түйін: Мақалада қазіргі қазақ алфавитін латын графикасына ауыстыру қарастырылған. Жаңа қазақ-латын әліпбиіне көшудің лингвистикалық және экстралингвистикалық себептері қарастырылады.

Тірек сөздер: қазақ әліпбиі, қазақ тілі, қазақ фонемасы.

Тема: Вопросы перехода современного казахского алфавита на латинскую графику: предложения и проекты

Резюме: В статье рассматриваются вопросы перехода современного казахского алфавита на латиницу. Рассмотрены лингвистические и экстралингвистические причины перехода на новый казахско-латинский алфавит.

Ключевые слова: казахский алфавит, казахский язык, казахские фонемы.

Introduction

The beginning of the transition of the Kazakh script to the Latin alphabet was laid by the article of the academician A. Kaidar “Latin graphics in expectation of a bright future”, in which the opinion about the transition to the Latin graphics was expressed for the first time. The scientist cited the following reasons for the urgent transition of

the Kazakh writing to the Russian alphabet in the Soviet time: “The scholar of Turkey, Professor Timur Kocaoglu wrote in the newspaper” New explanations”(09.08.1991): “In 1927, the Soviet government replaced the Arabic script, which was used by all the Turkic peoples in the USSR to the Latin alphabet. However, the Latin alphabet was adopted as a Turkish script in Turkey in 1928; therefore, fearing the strengthening of cultural ties between the Turks of Anatolia and the Turkic-speaking peoples of the Soviet Union, the Soviet authorities forced them to take six types of Cyrillic alphabet, slightly different among themselves in 1939-1940”[3]. Therefore, A.Kaydar argued that without policy intervention, the alphabet change can occur on the basis of free choice, and the alphabet should be Latin, since it is “distributed at the interethnic, worldwide high level,” and is officially adopted as an international phonetic transcription as a model for the exact designation of “linguistic facts “. The initiative of the academician aroused great interest among scientists and philologists, and also gave birth to new ideas.

Purpose of the study

The main purpose of the article is to find an answer to the question of how to adapt the modern Latin alphabet to the phonetic system of the Kazakh language. Further in the article the analysis of scientific views on this problem is given.

Another important turning point is expected in the history of Kazakh script. This is the transition to the Latin schedule. And indeed, for the Kazakh steppe, the change of the alphabet is of socio-economic importance, this process usually occurs during the period of change from one socio-political age to another. Alternatively it also can be the integral part of national politics at a period of strengthening of an epoch. This can be seen by looking at the history of the Kazakh script of our people. Undoubtedly, it is encouraging that the problem of transition to the Latin alphabet is not a spontaneous decision of the members of the community alone, this issue is presented to everyone’s attention, it is a socially significant problem. It is noteworthy that the new alphabet was adopted within one month (for example, the transition to the Cyrillic alphabet was carried out between December 20, 1939 and January 15, 1940, and those who did not accept the new alphabet were accused of humiliating the alphabet offered by the authorities and brought to justice, and the prosecutor’s office was instructed to monitor them [1]. In addition, the campaign to decide on the transition to the Latin alphabet from the Arabic script, with the advantage of one vote in favor of the Latin script (instead of the training commissioner of Kazakhstan N. Zaliuli, more people formally voted for the Latin alphabet) was undertaken. [2]. That is why that campaign of switching to a new alphabet with the intervention of a superficial and hasty policy now requires the mutual coordination of both extra-linguistic and linguistic conditions when considering questions of transition to a new Latin script. Therefore, the relevance of the study lies in the problems that cause difficulties in the transition of the Kazakh script to the Latin script, and in the analysis of the difficulties encountered in projects on the Kazakh alphabet proposed by modern scientists.

Methods of research

The following methods were used in the study. Initially, an analysis was carried out in the form of a discussion of the discussions that took place in the scientific community, from the 1990s to the present day. Various scientific views have been grouped, and directions on general opinions of scientists have been determined. The analysis of

common aspects of projects is carried out alphabetically. The letter-phoneme ratio for problem phonemes in the main alphabetical project, proposed by the scientists of the Institute of Linguistics, is analyzed.

Main part

More than 100 articles were published on this issue from 1990 to 2015 on the periodical pages. The authors of articles, relating to different professions, age, position, have completely different points of view and views on this issue. They can be divided into the following groups.

1. A group supporting the transition to the Latin schedule, their main arguments are:
 - adoption of Latin graphics in order to keep up with the flow of computerization, enter the international arena and use the Internet resources in full force;
 - wide use of e-mail, telegraph; an opportunity to form a common Turkic script; return or preserving the linguistic nature of the Kazakh language;
 - getting rid of the influence of the Russian language on the phonetic, morphological, syntactic, lexical levels.
2. A group opposing the transition to the Latin schedule.
3. A group suggesting a return to the ancient Turkic writing.
4. A group that supports the initiative of the reform of modern writing.

The academician A. Kaidar, seeing a large number of articles published in the periodical press, realizing the desire of people to become the authors of the new Kazakh script, and thus, he famously published an article in 1996 in which he asked the President to issue an official decree in order to organize and combine all these people [5]. A. Kaidar wrote: “This is the problem of the century for the entire Turkic world. I wonder which ruler it will finally find its solution under? Programmers and linguists should come to some decision “[4].

Actually, A. Kaidar’s proposal on the transition of the Kazakh script to the Latin alphabet arose from his desire to adopt an alphabet common to all Turkic peoples, so called common writing. Therefore, in the Kazakh-Turkish alphabet proposed by the scientist there are such letters as <j> -j, c <ч>, f <ф>, v <в>. However, in the Middle Ankara project of 34 letters, two were not used in Azerbaijani, ten - in Uzbek, and eight - in Turkmen alphabets. Thus, in the new alphabet of the Turkic peoples there are differences from 8 to 20 letters. This indicates a decrease in the possibility of creating a common Turkic alphabet.

Another group of initiators believe that the transition to the Latin alphabet is necessary in order to protect the Kazakh language from the influence of the Russian language, to strengthen the natural power of the Kazakh language and to preserve it. In fact, the language that exists in the lingual environment of the language the writing was adopted from has a great risk of undergoing a serious deformation. When a language takes the writing of another language, the phonemes of this language adapt to the sound system of the native language’s writing. For instance, in order to increase the number of terms we simply copy the lexical layer of another language through direct translation, tracing and copying of phrases, syntactic rules, sentences and text. We slowly move away from the path of natural development of our language. Currently, the simultaneous use and writing of any units up to words and texts in the Kazakh and Russian languages has become mandatory. Preparing any text first in Russian, and only

then translating it into Kazakh has also turned into a tradition. Considering that currently 7.5 million Kazakhs (44.3%) and 6 million Russians (35.3%) live in Kazakhstan, it can be noted that the influence of the Russian language on the Kazakh language will not decrease. Thus, a group of authors who published the articles related to the issue of the transition of the Kazakh script to the Latin alphabet in newspapers and magazines expressed an objection. Their main arguments are based on the following:

1. The transition to Latin means to step back - a step back in the past.
2. The new writing will hurt our economy. It is not more than just a hobby for reforms;
3. Cyrillic can be used online as well. Even if it is impossible to establish international communication with Russian graphics, with the help of this graphic we can use the achievements of leading technologies. In 2001 the Kazakh language became the 56th language that was introduced to the Internet by the World Internet Information in Paris. Russian letters enrich our language whereas the transition to the Latin alphabet will only bring economic and psychological problems, so it would be better to reform the Russian alphabet that is familiar to us. For instance, the sound composition of the Kazakh language can be represented by the 31 letter of the Russian alphabet.
4. The stability in writing reflects our spiritual conservatism. The uniformity of the alphabet speaks of the high culture of the people.

5. The adoption of Latin graphics will give rise to a language problem (Russian, Kazakh, English). The influence of the English language will increase.

Opinions were also expressed on the transition to the ancient Turk language. It was uttered in the early years of the Kazakh independence when the feeling of patriotism about changing the alphabet was expressed more.

There are a lot of articles that talk about the need to switch to Latin graphics, which show the composition of the alphabet. Many of the authors of the articles on the question of how to convey the audio composition of the Kazakh sounds with 26 letters of Latin script, say that it is better not to go beyond the Latin alphabet, to use the possibilities of 26 letters, which will reduce economic costs and speed up international communication.

For this purpose, the authors propose to take an English letter that has no sound significance and is used extremely rarely as one marker, and denote them with specific sounds of the Kazakh language. For example, sounds *h*, *u*, *h*, *z* are identified by a combination with sound **h**: *nh* - <*h*>, *sh*<*u*>, *tsh* (*ч*), *gh* (*z*) etc.

Thus, those who hold this view suggest adding 10-11 letters to the existing 24 letters of the English alphabet. Then, for example, the word *әдемі* (*ademi*) can be sent using 7 letters *jademjy*, and in order to write the word *әнім* instead of the four keys you need to type six - *aeniem*. In this way we show the softness of the word twice. However, in this way we do not save the letters and complicate the reading.

Analyzing the above, we were convinced that for the Kazakh script, at this stage, the Anglo-Latin standard, the scientific technique of civilization, the market and the economy are more threat rather than the politics or language policy.

The phenomenon of synharmonicity in the Kazakh language seems to derive diacritical letters from the complexities of their use. Therefore, a number of authors of articles consider the use of an apostrophe for vowels of the Kazakh language to be correct. The apostrophe in the initial position indicates the softness of the word ('*jihaz* - *zhizhəz*, '*Ahmed* - *Əhmed*, '*kinalamay* - *kinələməu*); And words that have soft syllables

historical progress itself forces the borrowing of terms from other languages. Therefore, avoiding the elements of another language is not always the right decision.

On this issue, opinions are divided: some argue that it is not necessary to label the sounds **в, ф, ц, ш, ч** with letters. They believe that when we switch to the Latin alphabet, we will benefit, since we can finally get rid of the letters **я, ю, ё, ф, в, х, ш, ч, ь, ъ, ц**, which we once borrowed from Russian graphics in order to write words according to the principle of the original. We can also clearly show the sound composition of the letters **у** and **и** as in : *чанаев-сараев, цех-сех, вагон-bagon, факт-ракт*.

However, quite another point of view claims the idea that a letter is needed for any sound available in the language since there are names that contain the sounds **ф, в, h**, in Kazakh. An assessment of the level of language development that pays attention to features in the Kazakh pronunciation pattern is one of the main reasons.

Thus, the authors of the Russian-based Kazakh alphabet translate into the Latin alphabet by means of transliteration: the letters in the Latin script are used in their meaning, and for sounds **ч, ц, ш**, it is proposed to use digraphs, trigraphs, and diacritics. Some scholars suggest using extra letters of English graphics. For example, **Cc (ш), Hh (р), f (ж), v (ы), x (й), y (ү), q (ө), x (ә)**.

In our opinion, if the goal of changing the alphabet is to get rid of the letters of the Russian alphabet, borrowed on the principle of the original, and if there is no possibility to replace them with Latin letters or there is not enough Latin letters, then one does not need to distinguish them with paired sounds and diacritical signs. Therefore the letters **f, v, h** will perform their function, and the sounds [x], [h] will be denoted by the letter h, the letters <ц> -c, <ч> -ш, <шц> -шш. Since the articulatory base of the modern Kazakh language is rather weak, it is more suitable for the pronunciation of uncompleted consonants (*tepe, aksha, abay*).

The future development of a language can be characterized by the prevalence of voiced and sonorous consonants. Therefore, we believe that in words *qyqaiа* [кыйқайа], *qaqarman* [қақарман], *jiqaz* [жыйқаз], *uqlew* [уқлеу], *poto* [пото], *pilolog* [пыйлолог], *pilm* [пийлм] the weak pronunciation of sounds **ф, в, h** is much more pleasantly perceived by ear than its closed and unobtrusive pronouncing. In this regard, since the weak pronunciation of the sounds **ч, ц, ш** does not in any way affect the meaning of the word, we consider denoting them by the letters *s* and *c*: *sirk, sement, sellofan, sentnter, sifr, carlston, cempion*.

How are the specific sounds of the Kazakh language designed?

Vowels are denoted by diacritics: the phoneme <ә> one of the signs ä / ä, the phoneme <ө> one of the signs ö / ö, the sound <ү> - the letter ŭ, the sound <ү> - the letter ü, the sound <е> - the letter <i>. The sound i is denoted by the letter i or by an apostrophe.

Thus, for the vowels of the Kazakh language (if you do not use the apostrophe) the following Latin letters correspond: <a>-a, <ә>- ä, <ы> - i, <i> - i, <ү> - ŭ, <ү> -ü, <o> - o, <ө> - ö, <e> - e.

For the phoneme <к> several variants of signs are suggested: the letters Qq, Kk, ꞑ ꞑ, and for the phoneme <к> - phonemes Kk and Cc. If we follow the theory of the alphabet, that the variants of a single phoneme denoted by a letter should be denoted by mutually analogous letters, then the solid consonant <к> -k, and the soft consonant <к>-правильным, will be correct.

And if in the received alphabet there is a letter corresponding to the given sound (in this case, for example, the letter Qq), then it will be more correct to use the capabilities

of the alphabet. In our opinion, for the phoneme <к> it is best to use the letter q, rather than an extra diacritic sign. And for the phoneme <к> there is a letter k, the letter <ң> can be denoted by the letter η, and <ш> by the letter ș, which is available in other Turkic alphabets.

There is also an opinion on the letters **я** and **ю** of Russian alphabet, which denote the softness of the phonemes **a** and **y**. Therefore, these letters do not fulfill their functions in the Kazakh language. Instead, they represent difficulties in spelling, translating syllables and splitting words into syllables. Writing some words must be memorized (*қояйын, аяйын*). “ However, there are no clear evidence that the letters **я** and **ю** have a negative influence on the sound of the original Kazakh words.

In the initial classes, they are taught that these letters are a combination of sounds <u> and <a>, <u> and <y> (but they do not convey the correct sound composition to u). Hence, the designation of the letters **и**, **w**, **ë** by a combination of two sounds, although it does harm the division into syllables of words, it must be admitted that they simplify and save the spelling of words.

For example, when writing words such as **ayu**, **soy**, Latin in Latin it will be necessary to add 2-3 letters or once again use the keyboard when typing the words **ajuw**, **sojuw**, **qijuw**. Despite the fact that the words **py**, **su**, **ayu**, **қыу** consist of two or three letters, but they sound like **ұ-рұу**, **сұу**, **аһ-уұу**, **қы-уұу**, that is, they are pronounced with the sounds 4: 3, 4: 5. And this will lead to the fact that when you divide these words into syllables, there will be a difference between oral and written speech.

Thus, we believe that the system of consonants of the Kazakh language will be more appropriately conveyed by denoting the following letters of the Latin script: **и в (б), d (д), g (г), ğ (ғ), j (ж), k (к), q (қ), l (л), m (м), n (н), η (һ), p (п), r (р), s (с), ș (ш), t (т), w (у), y (й)**.

So, in our opinion, if the computer’s capabilities allow using an apostrophe, then in the new Kazakh alphabet we will be able to use the tradition proposed by A. Baytursynov, spelling through an apostrophe. The use of the apostrophe on the letter was proposed not only in the alphabet of A. Baitursynov, but also in the alphabets of H.Dosmukhamedov (1925), K. Zhubanov (1934), N.Torekulov (1925), J.Amautov and A.Zhunisbek (2002).

The Latin letters **a, y, o, e, ü** in those alphabets are suggested for the equivalence of the letters **а-ә, ы-і, о-ө, ұ-ү, е** in Kazakh Cyrillic. Despite the fact that the phonemic status of consonants <Ғ>, <Ғ>, <қ>, <к> was determined, four sounds can be transmitted by two letters, and the hardness and softness can be distinguished by an apostrophe. In the new alphabet, there are 27 letters that use an apostrophe (Table 2).

Table 2 - Draft a new alphabet using an apostrophe

#	letter	phoneme	#	Letter	Phoneme	#	Letter	Phoneme	#	Letter	Phoneme
1	A	а-ә	8	Ĝ	Ғ	15	M	М	22	t	Т
2	B	Б	9	H	h-x	16	N	Н	23	v	В
3	Ş	Ш	10	I	ы-і	17	Ŋ	Ң	24	ü	ұ-ү
4	D	Д	11	J	Ж	18	O	о-ө	25	w	У
5	E	Е	12	K	К	19	P	П	26	y	и-й
6	F	Ф	13	Q	Қ	20	R	Р	27	z	З
7	G	Г	14	L	Л	21	S	С			

Conclusion

Thus, according to the opinion of I.E. Gelbt “since from the point of view of the theory of writing the Latin alphabet in the form in which it is applied in the countries of the West has no advantages in comparison with, say, Arabic, Greek or Russian alphabets” [6], we believe that Latin graphics can be adapted to the sound composition of the language.

REFERENCES

1. Izhanov. What the archives say about the alphabet // The Kazakh Literature newspaper 07/07/2000. – P. 25.
2. Kamzabekuly D. The dispute of the Kazakh intelligentsia on alphabet issues // newspaper “Kazakh Literature”. 14.12.2001. – P. 41.
3. Kaidar A. “The Latin alphabet has a great future” // the newspaper “Mother tongue”. 24.10.1993. – P. 7.
4. Kaidar A. On the issues of writing, which has been disputed for seven years // Kazakhstanskaya Pravda newspaper. 16.06.2000. – P. 6.
5. Kaidarov A. Do we need or need Latin writing for Kazakhs? // Kazakhstanskaya Pravda newspaper. 6.01.96. – P. 2.
6. Gelbt I.E. Experience of studying the letter. – M., 1982. –185. p. 231.

Материал редакцияға 05.01.2017 жылы түсті.

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының кіші ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты

БАҒЫ ЖАНБАҒАН БІР ДЫБЫС

Аннотация: Мақалада қазақ тілінде қабылданған дыбыстардың емле мәселесі талданады. Орфоэпиялық ережелер қазақ тілінің фонетикалық-морфологиялық құрылымдарын ескере отырып ұсынылады. Жаңа латын графикасына негізделген орфоэпиялық мәтіндер мен мәтіндер ұсынылған. Тіліміздегі **w** дауыссызының ақиқатына көз жеткізу үшін бір-біріне орайлас тіркестерді пайдалануға болады. Мысалы, **ау** тіркесінің екі дыбыстан құралатынына ешкімнің шүбәсі жоқ, ал дәл сол үлгідегі **ұу** тіркесінің дыбыс құрамын бір **у** дыбысына айналдырып жіберіп отырмыз. Сонда бізге жетпей тұрғаны – оқу-әдістемелік дайындық пен психологиялық шеберлік. Алғашқы **ау** тіркесінің бірінші сыңары ашық дауысты **a** айқын естіледі де, екінші сыңары **w** дауыссызынан оңай ажыратылады. Ал екінші **ұу** тіркесінің бірінші сыңары еріндік қысаң **ұ** мен тағы еріндік **w** дауыссызының артикуляциясы өзара тығыз кірігіп кетеді.

Тақырыбы: Бағы жанбаған бір дыбыс

Түйін: Мақалада қазақ тілінде қабылданған дыбыстардың емле мәселесі талданады. Орфоэпиялық ережелер қазақ тілінің фонетикалық-морфологиялық құрылымдарын ескере отырып ұсынылады. Жаңа латын графикасына негізделген орфоэпиялық мәтіндер мен мәтіндер ұсынылған.

Тірек сөздер: фонетика, морфология, графика, орфоэпия, морфология, графика.

Тема: Корректная передача звука

Резюме: В статье анализируются орфографические проблемы заимствованных букв/звуков в казахском языке. Предложены орфоэпические правила с учетом фонетико-морфологических структур казахской речи. Приведены орфоэпические тексты и тексты на основе новой латинской графики.

Ключевые слова: фонетика, морфология, графика, орфоэпия, морфология, графика.

Subject: Correct sound transmission

Abstract: The article analyzes orthographic problems of borrowed letters / sounds in the Kazakh language. The orthoepic rules are proposed taking into account the phonetic-morphological structures of the Kazakh speech. Orthoepic texts and texts on the basis of the new Latin graphics are presented.

Key words: phonetics, morphology, graphics, orthoepy, morphology, graphics.

Біз қазіргі уақытта қазақтың өзіне «қазақтың бар дыбысын бар деп, жоқ дыбысын жоқ» деп сендіре алмайтын кезеңде тұрмыз. Біріне-бірі жалғасқан әліпби

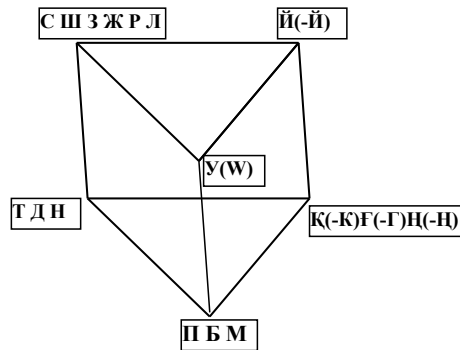
ауыстыру мен орынды-орынсыз емле құрастыру осындай жайға алып келді. Оп-онай көрінген қазақ тілінің дыбыс құрамын түгендей алмай әлек болып жатқанымыз да сондықтан. Кез келген қазақтан (ересек болсын, бала болсын) «қазақ тілінде қанша дыбыс бар?» деп сұрасаң, бәрінің берер жауабы біреу-ақ, «42 дыбыс бар» дейді. Бұл, әрине, олардың кінәсі емес, мектептен бастап жоғары оқу орнын бітіргенге дейін «42» деп тоқпақтай берсе, кім де болса соған ұйып қалады. Ұйып қалғандардың арасында, өкінішке орай, қазақ тілі пәнінің мұғалім-оқытушылары барын қайтерсің. Олар да «қырық екі» демесе де, соған жете жығылып жатады.

Қазақ тілінің дыбыс құрамын анықтау сонау XIX ғасырдың екінші жартысынан басталған болатын. Сол дәуірдің өкілі В.Радлов 31 дыбысты атайды, оның құрамындағы бір дыбысты арнайы у таңбасымен белгілейді және ол дыбыстың ағылшын тіліндегі w дыбысымен ұқсас екенін атап, «жартылай дауысты» деп көрсетеді өз еңбегінде. «Жартылай» деп отырғанының мәні бар: дыбыс жасалым / естілімі жағынан дауыстыға жақын. Келесі кезеңде, XX ғасырдың басы, А.Байтұрсынұлы қазақ тілінде 29 дыбыс бар деп көрсетеді. Ахаң анықтаған құрамда да «жартылай дауысты» кездеседі [1]. Қазақ тілінің алғашқы латын әліпбиінде (1929-39) v таңбасымен белгіленіп келді [2]. Бертін келе дуыссыз мәртебесі ескеріліп, ұу/үу тіркестерінің құрамында 1957 жылға дейін у түрінде дербес жазылып келді. Ал акад.І.Кеңесбаев бастаған зерттеушілер 43 дыбысқа тоқтады, 43 болып тұрған себебі у таңбасы дауыстының құрамында бір рет, дауыссыздың құрамында тағы бір рет кездеседі [3]. Ал 1957 жылы «қызыл саясат» қазақ әліпбиі мен оның емле-ережесіне де жетті. Сөйтіп қазақтың төл сөздерінің жазылымына орыс тілінің у дыбыс / таңбасы ендірілді. Сонымен, кірме у таңбасы қазақтың төл дауысты дыбыстарының құрамына «дауысты» болып қосыла кетті. Кез келген ғылыми-теориялық еңбек немесе оқулықтың бетін ашыңыз, оқу-құралының немесе әртекті мақаланың бетін ашыңыз, алдыңыздан дауысты у шыға келеді. «Сасқан үйректің» кебін киіп, «дауыссыздан кейін дауысты болады, дауыстыдан кейін дауыссыз болады» деп, амалдап келе жатырмыз. Қазақ тілінде дауысты барлық уақытта дауысты болатыны, дауыссыз барлық уақытта дауыссыз болатыны санамызға жетпей қойды.

Осы саяси әліпби реформасының жемісін енді «теріп-жеп» отырмыз. Қазіргі ұрпақты қазақ тілінде дауысты у дыбысы жоқ деп сендіре алмай отырғанымыз сондықтан.

Соңғы жылдары жарық көрген академиялық еңбектерде у таңбасымен белгіленіп жүрген дыбыстың ақиқат мазмұны анықталып берілді [4]: «У (w) дауыссыз дыбысы қос ерін арқылы жасалады. Жасалу орнына қарай *ерін-ерінді* дауыссыз дыбыс болып табылады. У дауыссыз дыбысы қос (астыңғы және үстіңгі) еріннің жуысуы арқылы жасалады. Жасалу тәсіліне қарай *жуысыңқы* дауыссыз дыбыс болып табылады. У дауыссыз дыбысын айтқанда, дауыс желбезегі мол тербеледі, яғни мол қатысады. Дауыс қатысына қарай *үнді* (тербелімді) дауыссыз дыбыс болып табылады.

Жасалым белгілері: *ерін-ерінді, жуысыңқы, үнді* дауыссыз дыбыс». Дауыссыздың ақиқат анықтамасы осы болып табылады. Оның қазақ тілі дауыссыздарының пішіндемесінде (моделінде) өзінің орны бар.



Пішіндемеден көрініп тұрғандай, **у(w)** дауыссыз дыбысы құрылымның (модельдің) бір бұрышын ұстап тұр. Егер **у(w)** дауыссыз дыбысы жоғалатын болса, онда пішіндеме (модель) түгел қаусап түседі. Бұл – тіл дыбыстарының құрамынан бір дыбыс жоғалса, бүкіл жүйесі (системасы) бұзылады немесе бір бөгде дыбыс енетін болса, тілдің дыбыс жүйесі (системасы) түгелдей бүлінеді деген сөз.

Алайда академиялық еңбектердің нәтижесі әзірге оқулықтар мен оқу-құралдарына жетпей жатыр. Сондықтан да көпшілікті шатастырмас үшін **у** таңбасының іргесіне **w** таңбасын қосақтап **у(w)** деп көрсетіп отыруға мәжбүрміз.

Сонымен, бұл өзі неғылған дыбыс болып шықты? Оның академиялық мазмұны:

Анықтамасы: ерін-еріндік жуысыңқы үнді

Мәртебесі: жүйекұрауыш

Қызметі: тұйық рай көрсеткіші

Тіркесімі: тек дауыстыдан кейін келеді

Шеп орналасымы: сөз басында кездеспейді

Жиілігі: жиі кездеседі

Ұқсастығы: орыс, араб тілдерінде жоқ, ағылшын тілінде бар.

Тағы да ғылыми негізге жүгінетін болсақ, халықаралық фонетикалық әліпби (ХФӘ немесе МФА – международный фонетический алфавит) үлгісі бойынша таңбасы **w** болуға тиіс. Бұдан әрі қарай осы таңбаны тұрақты пайдаланатын боламыз.

Енді неге «шала дауысты» немесе бірде дауысты, бірде дауыссыз болып жүргеніне тоқталайық. Өйткені, бірінші, оның жасалымы (артикуляциясы) дауыстыға ұқсайды, себебі ауыз қуысында кедергі жоқ; екінші, оның тілдегі қызметі дауыссызға ұқсайды, себебі буын құрай алмайды. Тіл жүйесінде оның екінші қызметі басым болып есептеледі, сондықтан да ол дауыссыз дыбыс болып саналады.

Дауыссыз **w** дыбысын жоғалтып жүргеніміздің тағы бір себебі «жалған естілім» болып табылады. Қазақ тілінде сөз басында кездеспейтін бес дауыссыз дыбыстың бірі – осы **w**. Ендеше дыбыс атауына, өзге дыбыстардай **бы, ды** болып дауысты соңынан қосылмай, дауысты алдынан қосылып, **ұу (уұ емес)** түрінде айтылады. Сондықтан **ұу** тіркесінің айтылымы орыс тілінің **у** дауысты дыбысының естілімін еске түсіреді. Қазақ тілі мамандарын да, өзге зерттеушілерді де шатастырып жүрген осы жайт. Бүлдіршіндер мен бірінші сынып оқушыларына арналған оқу құралдарынан бастап **уық, уыс** т.б. «сөздер

у дауысты дыбысынан басталып жатыр». Орыстақы у таңбасының машақаты бір мұнымен бітіп жатқан жоқ. Сөздіктер тізбегіндегі ұ, ү әріптерінің құрамында тұратын ондаған-жүздеген сөздер «адасып» у әрпінің соңында жүр. Әзірге тек сөз басындағы буынға қатысты «адасуларды» ғана көріп отырмыз. Ішкі әліпби тізбегіне қатысты «адасуларды» компьютер бағдарламасының көмегі болмаса, көзбен көріп, қолмен түгендеу мүмкін емес.

Ал неге қазақ тілінің төл дауыссыз дыбысы осы бір төркіні бөлек у таңбасына байланып қалды? Өйткені орыс тілінде мұндай дыбыс жоқ, сондықтан кирил құрамында оны белгілейтін арнайы таңба да жоқ. Бірақ «жалған естілімге» себеп болып жүрген дауысты дыбысының у таңбасы бар. Осы әріп оп-оңай қазақ әліпбиіне көшіп, w дауыссызының таңбасына айналып кетті. Сөйтіп қазақ орфографиясының құрамында әбден орнығып алды. Ендігі жерде кирилдің у таңбасы мен дыбысынан құтылу оңай болмай, тіптен, мүмкін болмай отыр.

Жүрген жеріміздің бәрінде «әліпби сауатымызды ашып алудан бастайық» дегенді босқа айтып жүрген жоқпыз. Және «әліпби сауатты» алдымен оқулық авторлары мен әдістеме иелері бастау керек. Ал бастауыш сыныптан бастау алса, жас ұрпақ өсе келе, бүгінгідей «олай емес, бұлай емес» деп арпалысқан ересектердің «әліпби» дертіне ұшырамайтын болады.

Тіліміздегі w дауыссызының ақиқатына көз жеткізу үшін бір-біріне орайлас тіркестерді пайдалануға болады. Мысалы, **ау** тіркесінің екі дыбыстан құралатынына ешкімнің шүбәсі жоқ, ал дәл сол үлгідегі **ұу** тіркесінің дыбыс құрамын бір у дыбысына айналдырып жіберіп отырмыз. Сонда бізге жетпей тұрғаны – оқу-әдістемелік дайындық пен психологиялық шеберлік. Алғашқы **ау** тіркесінің бірінші сыңары ашық дауысты **а** айқын естіледі де, екінші сыңары **w** дауыссызынан оңай ажыратылады. Ал екінші **ұу** тіркесінің бірінші сыңары еріндік қысаң **ұ** мен тағы еріндік **w** дауыссызының артикуляциясы өзара тығыз кірігіп кетеді. Сөйтіп, орыс тілінің у дауыстысы тәрізді естілім әсер қалдырады. Орыс тілінің у дыбысы нығыз айтылады, ал қазақы тіркес босаң айтылады. Дегенмен тіркестің екі сыңарын ажырата алмай жатқанымыз мектептен қазақы түйсінімнен айырылып қалғанымыздан (немесе айырыла жаздағанымыздан) болып отыр.

Анық тіркестер:	ау	тау	асау	айау	ойау	тауыс
Көмескі тіркестер:	ұу	тұу	ысұу үсұу	айұу	ұйұу үйұу	тұуыс

Егер **w** дауыссыз дыбысының жазылым емле-ережесі дұрыс құрастырылса, онда сөздің үндесім әуезі, морфем және буын құрамы, тасымал реті мен сөйлем ырғағы бұзылмайтын болады.

Жуан әуезді сөздер құрамында:

– жуан әуезді қысаң **Ұ[u]** мен үнді жуысыңқы **У[w]** дауыссызының тіркесі **ҰУ[uw]** болып жазылады;

– сөз басында **[w]** кездеспейді, сондықтан сөз **ұ[u]** дауыстысынан басталады: у (ұу) **[uw]**, уық (ұ-уық) **[u-wuq]**, уыс (ұ-уыс) **[u-wus]**, уақыт (ұ-уа-қыт)

[u-wa-qit];

– сөз ортасында: туыс (тұ-уыс) **[tu-wus]**, суық (сұ-уық) **[su-wuq]**, жуан (жұ-уан) **[ju-wan]**, шаруа (ша-рұ-уа) **[ša-ru-wa]**, оқушы (о-құу-шы) **[o-quw-şı]**;

– сөз соңында: ту (тұу) [tuw], су (сұу) [suw], бұ (бұу) [buw], алу (а-лұу) [a-luw], толу (то-лұу) [to-luw], оқу (о-құу) [o-quw], қару (қа-рұу) [qa-ruw];
Жіңішке әуезді сөздер құрамында:

– жіңішке әуезді қысаң **Y[ü]** мен үнді (жуысыңқы) **Y[w]** дауыссызының тіркесі **YY[üw]** болып жазылады:

– сөз басында [w] кездеспейді, сондықтан сөз **ү[ü]** дауыстысынан басталады: үіл (ү-үйл) [ü-wül], уәде (ү-уә-де) [ü-wə-de], ү-уәж (ү-уәж) [ü-wəj], уәли (ү-уә-лій) [ü-wə-liy], уәзір (ү-уә-зір) [ü-wə-zir];

– сөз ортасында: сурет (сүү-рет) [süw-ret], келуші (ке-ліу-ші) [ke-lüw-ši], сенумен (се-нүү-мен) [se-nüw-men], секіруге (се-кі-рүү-ге) [se-ki-rüw-ge], келуі (ке-лү-уі) [ke-lü-wi];

– сөз соңында: елу (е-лүү) [e-lüw], білу (бі-лүү) [bi-lüw], ескеру (ес-ке-рүү) [es-ke-rüw], кешіру (ке-ші-рүү) [ke-ši-rüw].

Ендеше латын әліпбиіне қазіргі кирил орфографиямыздың үлгісімен өтуге болмайды. Онда кирилдегі тілбұзар ережелерімізді сол күйінде қайталаған болып шығамыз. Сондықтан алдымен қазақ мәтініне «әліпби транскрипция» жасап алуымыз керек. Сонан соң барып қазақ тілінің төл дыбыстарын латын әліпбиіне көшіреміз. Осындай реформаның нәтижесінде қазақ тілінің:

– төл дыбыс құрамы кірме таңбаларсыз таза анықталады;

– төл дыбыс құрылымы (жүйесі) сақталады;

– морфем құрамы бұзылмайды;

– буын тұрқы жаңсақ жіктелмейді;

– тасымал реті сетінемейді;

– сөйлем ырғағы сақталады.

Латын әліпбиіне өту үстіндегі жазу реформасының басты нәтижесі осы болмақ.

Өкінішке орай, бұл дыбыстың ақиқат [w] таңбасына латын негізіндегі жаңа апостроф әліпбиімізден де орын табылмады, қайтадан сол орыс тілінің созылыңқы **y[u:]** дыбысының **y'** деген таңбасының кебін киіп қалды. Енді қашан және қай ұрпақ оны осы бір шалажансар әліпби тамұғынан аршып ала алар екен, әлде біздің көз алдымызда өшіп, құрдымға кете береді ме? Келер ұрпаққа аманат етіп қалдыруға да шамамыз келмегені ғой.

ҚОСЫМША

Апостроф мәтін үлгісі (ерін үндестігінің қазіргі емлесі сақталды)

Жуан әуезді сөздер құрамында:

– жуан әуезді қысаң **Y[u]** мен үнді жуысыңқы **Y[y']** дауыссызының тіркесі **YY[uy']** болып жазылады;

– сөз басында [y'] кездеспейді, сондықтан сөз **ү[u]** дауыстысынан басталады: у (ұу) [uy'], уық (ұ-уық) [u-y'yq], уыс (ұ-уыс) [u-y'ys], уақыт (ұ-уа-қыт) [u-y'a-qty];

– сөз ортасында: туыс (тұ-уыс) [tu-y'ys], суық (сұ-уық) [su-y'yq], жуан (жұ-уан) [ju-y'an], шаруа (ша-рұ-уа) [s'a-ru-y'a], оқушы (о-құу-шы) [o-quy'-s'y];

– сөз соңында: ту (тұу) [tuy'], су (сұу) [suy'], бұ (бұу) [buy'], алу (а-лұу) [a-luy'], толу (то-лұу) [to-luy'], оқу (о-құу) [o-quy'], қару (қа-рұу) [qa-ruy'];

Жіңішке әуезді сөздер құрамында:

– жіңішке әуезді қысаң **Y[u’]** мен үнді (жуысыңқы) **Y[y’]** дауыссызынын тіркесі **YU[u’y’]** болып жазылады;

– сөз басында **[y’]** кездеспейді, сондықтан сөз **Y[u’]** дауыстысынан басталады: уіл (ү-уіл) **[u’-y’il]**, уәде (ү-уә-де) **[u’-y’a’-de]**, ү-уәж (ү-уәж) **[u’-y’a’j]**, уәли (ү-уә-лій) **[u’-y’a’-lii’]**, уәзір (ү-уә-зір) **[u’-ya’-zir]**;

– сөз ортасында: сурет (сүү-рет) **[su’y’-ret]**, келуші (ке-ліу-ші) **[ke-lu’y’-s’i]**, сенумен (се-нүү-мен) **[se-nu’y’-men]**, секіруге (се-кі-рүү-ге) **[se-ki-ru’y’-ge]**, келуі (ке-лү-уі) **[ke-lu’-y’i]**;

– сөз соңында: елу (е-лүү) **[e-lu’y’]**, білу (бі-лүү) **[bi-lu’y’]**, ескеру (ес-ке-рүү) **[es-ke-ru’y’]**, кешіру (ке-ші-рүү) **[ke-s’i-ru’y’]**.

Апостроф әліпбиіміз үшін де осы емле-ереженің ұсынылғаны жөн болады.

ӘДЕБИЕТ

1. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 414 б.
2. Сауранбаев Н. Академик Н.Сауранбаевтың еңбектері. – III т. – Алматы: Арыс, 2000. –399 б.
3. Кеңесбаев І. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2008. – 200 б.
4. Қазақ грамматикасы. – Астана: Еларна, 2002. –754 б.

Материал редакцияға 05.01.2017 жылы түсті.

Г.С.ИСАЕВА¹

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының аға ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты

БРЕНД АТАУЛАРЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ТІЛТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

Аннотация: Қазіргі ақпарат пен жаңа технологиялардың дамыған заманында бренд сөздердің лингвистикалық, семантикалық қыры күннен-күнге дамып келеді. Бренд атауының семантикалық мәні тілдік тұрғыдан алғанда, қоғамда «сенімділік», «тұрақтылық», «танымалдық» символдарын білдіреді. Брендтер тұтас образ бен байланыстылықты (ассоциация) білдіре отырып, қоғамдық санада қойылған мақсатына қарай қызмет етеді. Адам санасында брендтің лингвистикалық қабылдауы мен оның мағыналық қызметі арасындағы эмоционалдық байланыс арқылы бренд семантикасы қалыптасады. Осылайша, лингвистикалық бренд белгілі бір өнімнен байқалатын шынайы және виртуалды ойлардың жиынтығы болады.

Тақырыбы: Бренд атауларының әлеуметтік тілтанымдық сипаты

Түйін: Мақалада атау – бренд туралы белгілі бір ойды, қажеттілікті, экспрессивтілікті білдіруші барлық идеялар мен басты ережелерді қысқа әрі нұсқа түсіндіретін брендтің ең маңызды қарым-қатынас жасаушысы екендігі қарастырылған. Атау ұзақ мерзімдік кезеңде брендтің стратегиялық әлеуетін қалыптастырады. Ал оның лингвистикалық аспектілері брендтің атына жаңа мағыналық реңк береді.

Кілт сөздер: бренд, бренд атаулары, нейминг, әлеуметтік тілтаным, ұғым.

Тема: Социолингвистическая характеристика брендовых наименований

Резюме: Понятие имени бренда в рекламных текстах и слоганах, обыденной сфере сознания индивидуума, специальной литературе по маркетингу, рекламоведению, брендингу до сегодняшнего дня достаточно не изучено с точки зрения лингвистической единицы. В то время как лингвистический анализ имени бренда чрезвычайно важен как для рекламного бизнеса, так и для языковой личности. В эпоху высокого уровня развитой техники и новых технологий хорошо развиваются лингвистические, семантические определения брендовых наименований. Семантическая сущность брендовых наименований в языковой интерпретации символизирует доверие, стабильность, известность, определенный набор ожиданий для общества.

Данная статья посвящена социолингвистической характеристике брендовых наименований, а также проблемам бренднейминга. Поскольку семантика бренда формируется в сознании человека, обеспечивая эмоциональную связь между лингвистическим восприятием бренда и его смысловой функциональностью.

Ключевые слова: бренд, брендовые наименования, нейминг, социолингвистика, понятие.

Subject: Sociolinguistic characteristics of brand names

Abstract: The concept of the brand name in advertising texts and slogans, the everyday sphere of the individual's consciousness, special literature on marketing, advertising, branding has not been sufficiently studied to date from the point of view of the linguistic unit. While the linguistic analysis of the brand name is extremely important for both the advertising business and the language personality. In the era of high level of advanced technology and new technologies, linguistic, semantic definitions of brand names are developing well. The semantic essence of brand names in language interpretation symbolizes trust, stability, fame, a certain set of expectations for society.

This article is devoted to the sociolinguistic characteristics of brand names, as well as the problems of brand naming. Since the semantics of the brand is formed in the mind of a person, providing an emotional connection between the linguistic perception of the brand and its semantic functionality.

Keywords: brand, brand names, naming, sociolinguistics, concept.

Қазіргі ақпарат пен жаңа технологиялардың дамыған заманында бренд сөздердің лингвистикалық, семантикалық қыры күннен-күнге дамып келеді. *Бренд* атауының семантикалық мәні тілдік тұрғыдан алғанда, қоғамда «сенімділік», «тұрақтылық», «танымалдық» символдарын білдіреді. Брендтер тұтас образ бен байланыстылықты (ассоциация) білдіре отырып, қоғамдық санада қойылған мақсатына қарай қызмет етеді.

Адам санасында брендтің лингвистикалық қабылдауы мен оның мағыналық қызметі арасындағы эмоционалдық байланыс арқылы бренд семантикасы қалыптасады. Осылайша, лингвистикалық бренд белгілі бір өнімнен байқалатын шынайы және виртуалды ойлардың жиынтығы болады. Ал бренд атауы – тұтынушыларды қызықтыратын мағыналық күш [1, 65].

Атау – бренд туралы белгілі бір ойды, қажеттілікті, экспрессивтілікті білдіруші барлық идеялар мен басты ережелерді қысқа әрі нұсқа түсіндіретін брендтің ең маңызды қарым-қатынас жасаушысы. Атау ұзақ мерзімдік кезеңде брендтің стратегиялық әлеуетін қалыптастырады. Ал оның лингвистикалық аспектілері брендтің атына жаңа мағыналық реңк береді.

Тұтынушы брендтің атын сөздік ретінде ғана емес, мәдени тұрғыда да қабылдайды. Белгілі бір сөздер, символдар мен образдар мәдени мағынамен байланысты болады. Фердинанд де Соссюр, Ролан Барт және Жан Бодрийяр сынды ғалымдар символдық ақпараттың қыр-сырын зерттеп, оның семиотикасын анықтап берді. Тұтынушылардың қабылдауында болатын белгілі бір образдар мен мәтіндердің мәдени байланысын анықтауға тырысты. Семиотика адамдардың қолданатын сөздері мен образдары негізгі мағыналық сипатынан тыс белгілі бір қатаң мәдени мағына үстейтін фактілерімен негізделеді. Белгі – мағына, образ, нысан, сөз бен дыбыс, қозғалыс пен талғамдарды шығаратын шынайылық.

Брендтің лингвистикалық сипаты немесе оның атауы белгілі бір образға қатысты негізгі мағына, яғни ассоциация болып табылады. Оның жалпыға ұғынықты мағынасымен қатар, екінші мағынасы да болады. Тіпті бренд атауының екінші мағынасы сөз бен образдың негізгі мағынасын қалыптастырады.

Бренд атауын жасауды **нейминг** деп атайды. Кез келген сөз қарым-қатынас (коммуникация) жүйесі болып табылады. Сөз арқылы берілетін ақпарат ментальді, эмоционалды және танымдық деңгейде тізбектеледі. Бренд атауын жасау

үрдісінде тандалған атаудың фонетикалық, лингвистикалық, психологиялық және семантикалық ерекшелігі ескеріле отырып, көптеген сипаттамалар негізге алынады. Брендтің индивидуалдық тұрғысынан алғанда сөзжасаудағы морфологиялық белгілері ерекше маңыздылыққа ие болады.

Лингвистикалық зерттеулерден байқағанымыз, бренд атауын жасау барысында нейролингвистикалық бағдарламалау, нейролингвистикалық бағдарламалауда лингвистикалық жарнамалық технологиялар, сөйлеу пресуппозициясы, кешенді эквиваленттерді құру секілді әдістемелер қолданылады.

Бренд атауы лингвистикалық маңызымен бірге бренд пен тұтынушы арасындағы едәуір ұзақ уақытқа жалғасатын элемент болып табылады. Бір ғана сөз немесе сөз орамы арқылы брендтің бүкіл мән-маңызын, барлық белгілерін және бағалауыштық ерекшелігін көрсету қажет.

Сатып алушының ой қабылдауында алынған бренд атауы белгілі бір компаниямен, қызмет түрлерімен, өніммен бірегей ретінде сәйкестендіріледі. Ол тауарды анық суреттейді немесе нақты брендтің негізгі әсерлі басымдылығын білдіріп тұрады. Бренд атауын жасауда мынадай бірнеше ережелерді ұстану қажет:

1. Бренд атауы оңай айтылуы қажет;
2. Бренд атауы тез жағталу үшін фонетикалық тұрғыдан сауатты құрылуы керек;
3. Бренд атауы өзге тілдерде жағымсыз ассоциация бермеу үшін шет тілдерде де айтылатынын ескеру қажет;
4. Бренд атауы субъективті тұрғыда позитивті қабылдануы тиіс.

Бренд атауын жасау кезінде ой-талқы, нейролингвистикалық бағдарламалау, лингвистикалық талдау, сондай-ақ жаңа атаудың барлық мүмкіншіліктерін тексеру мақсатында компьютерлік деректер қорынан бренд атауын іздеу шаралары да қолданылады.

Сөзжасам тәжірибесі сауатты қойылған брендтің атауында коммуникативті маңыздылығын асыратын үлкен семантикалық мәнмәтін бар екенін көрсетеді. Брендтің атауы қалыптасқан кезде жаңа лексикалық бірлік пайда болып, сөзжасамның жаңа тәсілдері қолданылады.

Тілдің қазіргі сөздік құрамында ауызекі сөйлеу тілі жаңа лексикалық бірліктермен толықтырылып жатыр. Олар көбіне бастапқы мағынасынан өзгеріп қолданылады. «Бренд» термині ескі норвег тіліндегі «малға таңба басу» мағынасын білдіретін *brandr* етістігінен пайда болған. Ағылшын тілінде *brand* сөзі «1) жыныс, түр, марка; 2) таңба, ишарат, нышан; 3) таба салу, бұрынғы заманда қылмыскерлерге салынған таңба; 4) ар-намыстың нышаны, ұяттың, қадірсіздіктің белгісі; 5) жанған отын, жартылай жанған отын; 6) таңба салуда қолданатын қызып тұрған темір; 7) *көне*. қылыш; 8) таңба салу, ишараттау, өрнек салу; 9) *ауысп.* есінде белгі қалдыру» деген мағыналарды білдіреді [2, 145 б.].

Брендтің рөлі өркениет дамуының барлық кезеңінде өзгеріп отырды. Брендті тұтынушыға функционалды, эмоционалды және анық түрде уәде берудің бірізді жиынтығы ретінде тануға болады. Бренд ерекше және маңызды болуымен қатар, тұтынушы талаптарына жауап береді.

Брендтің терминдік дефинициясын ғалымдар әртүрлі тұрғыдан түсіндіріп келеді. Шарковтың берген анықтамасы бойынша, бренд – жаппай танымал

болып, ұжымдық санада тұрақты фиксация болатын өтім нысанының аты (атауы) және онымен бекітілген (фирманың, тауардың, қызметтің, тұлға идеясының) символы [3,24]. Бренд – тұтынушыға немесе сатып алушылар тобына арналған атау, термин, белгі, символ, сурет немесе олардың үйлесімділігі және тауары мен бәсекелестер қызметінен ерекшеленуі [4, 227 б.]. Перция брендті құқықтық құрал, ерекшелену тәсілі, компания, сатып алушылардың қиялындағы образ, бағалауыштық қосынды, теңдестіру, дамып отыратын маңыз ретінде анықтайды [5, 17 б.]. Сондай-ақ бренд атауы – брендті, бизнес құрылымын, тауарды, қызметті танытатын атау [6, 331 б.].

Брендтердің негізгі қызметі – тауардың жоғары сапасын растау, дәлелдеу. Тіпті сатып алушы тауардың сапасын өз бетінше бағалай алмаған жағдайда да марканың беделі тауарды сату кезінде маңызды рөл атқарады. Мысалы, бұл жағдай хош иісті немесе сусынды сатып алуға байланысты. Нарық базарында өндіруші, мәселен, Chanel (хош иіс), Боржоми (минералды сусын) секілді танымал маркалардың бағасын едәуір жоғарылата алады. Әйгілі маркалардың тауарлары сапалық, функционалдық жағынан барабар тауарлардан едәуір қымбат тұрады.

Бренд атауын жасау кезінде төмендегідей мәселелерді басшылыққа алу қажет, брендтің тілдік атауынан:

- 1) жағымды эмоция және жағымды ассоциация берілуі;
- 2) жеңіл айтылып, оңай есте сақталуы;
- 3) марканың пайдасы мен артықшылығы сезілуі;
- 4) басқа атаулардың жанында ерекшеленіп тұруы;
- 5) қолданыста бар, тіркелген маркалық атаудың авторлық құқығына нұқсан келтірмеуі керек.

Брендтің лингвистикалық атауын жасағаннан кейін ғана оның бейнесін, яғни имиджін қалыптастыруға болады. Сонымен қатар, брендтің атауын жасауда фонетикалық, морфологиялық, тстиликалық факторларды ескеру қажет [6, 91 б.].

Бейненің психологиялық жобалауы имидж функциясын түсінуден басталады. Оларды екі аспектімен байланыстыруға болады: танымалдылық пен жағымды сезім.

Бренд – сананы басқару технологиясының ең үздігі. Бренд, шын мәнінде, халықтың рухымен тығыз байланыста болады. Мемлекеттер арасындағы ұлттық және мәдени шегарасын өшіретін, ғаламдық брендтердің бой көтеруінен көрінетін жаһандану заманында елдің қайталанбас, айрықша образының болуы – уақыттың талабы. Бұл ел тәуелсіздігінің кепілі, табиғи, мәдени және адами ерекшеліктерін сақтайтын жол. Соңғы уақыттарда белең алған ақпараттық соғыс, мәдени қақтығыс, экономикалық күрес т.б. бәрі де адамдардың санасы арқылы жүріп жатыр. Қазіргі қоғамдық санада жақсы образ тек «бренд» арқылы ғана сақтала алады.

Қорыта айтқанда, бренд атауын жасау кезінде имидждің брендке тигізетін әсері ескерілуі қажет. Сондай-ақ сөзжасамның маңызды элементі ретінде бренд атауының психологиялық жобалауды және психосемантикалық брендингті айтуға болады. Тұтынушылардың атауды дұрыс қабылдауы үшін арнайы мәтін мағына мен символдардың коммуникативті кеңістігі бренд атауын дұрыс құруға және оған қажетті мағыналық күштерді енгізуге септігін тигізеді.

ӘДЕБИЕТ

1. Будник А.В., Моисеева Н.К. Брендинг в управлении маркетинговой активностью. – М., 2003. – 26 с.
2. Мюллер В.К. Англо-русский словарь. 53 000 слов. / Изд. 23-е, стереотипное. – М.: Русс. яз., 1992. – 843 с.
3. Шарков Ф.И. Интегрированные бренд-коммуникации. – М., 2004. – 74 с.
4. Котлер Ф. Основы маркетинга. – М., 1990. – 50 с.
5. Перция В. 29 способов имяобразования // Рекламные идеи Yes! 1999-2000. – №4. – 5.
6. Эллвуд Я. 100 приемов эффективного брендинга. – СПб., 2002. – 46 с.
7. Рудая Е.А. Основы бренд-менеджмента. – М., 2006. – 44 с.

Материал редакцияға 11.12.2016 жылы түсті.

А.Ә.ЖАҒАБЕКОВА¹, Б.Д.КАРБОЗОВА¹

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Қолданбалы лингвистика бөлімінің меңгерушісі,
филология ғылымдарының докторы

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Қолданбалы лингвистика бөлімінің ғылыми қызметкері

ҚАЗАҚ ДЫБЫСТАРЫН ЛАТЫН ҚАРПІНЕ АУДАРУДАҒЫ БУЫН МӘСЕЛЕСІ

Аннотация: Латын қарпіне көшуде әліпби таңдау бірінші кезектегі жұмыс болса, әліпбидің бір нұсқасы таңдалғаннан кейін атқарылатын жұмыстар одан да күрделірек деуге болады. Әсіресе, кирилл қарпінің енуі кезінде қазақ тілінің дыбыс жүйесі мен кейбір сөздердің дыбыстық құрамында қарама-қайшы тілдік құбылыстар орын алған болатын. Мысалы, *ми, жи, ки, киім, жиын, тиын* сияқты сөздерде *и* әрпі, *ту, жу, бу* сияқты сөздерде *у* әрпі дауысты дыбыс ретінде танылып, біріншіден, қазақ тілінің ережелеріне сәйкес келмей, екіншіден, буынға бөлінбейтін күйге түсіп, үшіншіден, тасымалданбай қалған болатын.

Мемлекеттік тілімізді латын қарпіне көшіру, ең алдымен, бүгінгі дамыған, жаһанданған, кемелденген кезеңде заман ағымынан қалмай, әлемдік кеңістікке шығудың бір жолы ретінде қажеттілік тудырып отырса, осы шара тұсында «Рухани жаңғыру» [6] идеясына сәйкес ұлттық құндылықтарымызды қайта жаңғырту қажеттілігін де тудырып отыр. Әліпби таңдау ісіне жалпы халық болып атсалысса, ендігі емле мәселесін жүзеге асыруда тілші мамандардың атқарар жұмысы жауапты әрі өте күрделі. Мұны екінші кезектегі үлкен шара деп санау қажет.

Тақырыбы: Қазақ дыбыстарын латын қарпіне аударудағы буын мәселесі

Түйін: Мемлекеттік тілімізді латын қарпіне көшіру, ең алдымен, бүгінгі дамыған, жаһанданған, кемелденген кезеңде заман ағымынан қалмай, әлемдік кеңістікке шығудың бір жолы ретінде қажеттілік тудырып отырғаны белгілі. Осы себепті мақаламыздың негізгі мазмұнын ретінде латынға көшудегі буын мәселесі деп санадық. Әліпби таңдау ісіне жалпы халық болып атсалысса, ендігі емле мәселесін жүзеге асыруда тілші мамандардың атқарар жұмысы жауапты әрі өте күрделі.

Тірек сөздер: латын, буын, дыбыс, жаңа әліпби, орфография мәселелері

Тема: Проблема слога при передаче казахских звуков латинской графикой

Резюме: Основным содержанием статьи является проблема слога при переходе на латиницу. В выборе нового алфавита казахского языка принимал участие весь народ, а в дальнейшей реализации проблемы орфографии сложная и ответственная роль принадлежит специалистам-языковедам.

Ключевые слова: латиница, слог, звук, новый алфавит, проблемы орфографии.

Subject: The problem of the syllable in the transmission of Kazakh sounds by Latin graphics

Abstract: The main content of the article is the problem of the syllable in the process of transition to the Latin script. The whole people took part in the choice of the new alphabet of the Kazakh language; and in the further realization of the problem of spelling, a complex and responsible role is allocated to linguists.

Keywords: Latin script, syllable, sound, new alphabet, spelling problems.

А.Байтұрсынов сөйлеу мен сөйлем, сөйлем мен сөз, сөз бен буын, буын мен дыбыс желісін бір-бірінен туындатып, арасын үзбей, өзара байланыстырып қарайды. Сөздерді буынға бөлудің жолын қарастыра келіп, «Буыншы әріп басқалардың ортасында қамауда тұрса, ол буынға «бітеу» деп ат қойындар; буын аяғы буыншы әріпке тірелсе, ол буынға «ашық» деп ат қойындар; буын буыншыдан басқа әріпке тірелсе, ол буынға «тұйық» деп ат қойындар» деп, буын түрлерін саралап береді [1, 344-345-бб.]. Сондағы «буыншы» әріптеріміз дауысты дыбыстар болып шығады. Буын құраудағы дауысты әріптердің мәнін «әлгі әріптер кіріспейтін буын» болмайды дейді.

Проф. Қ.Жұбанов буынның дыбыс құрамына қарай алты түрін көрсеткен [2, 361-б.]. «Фонациялық ауаның қарқынымен кілт үзіліп шыққан бір немесе бірнеше дыбыс тобын буын дейміз. Демек, буын экспирация арқылы (өкпедегі ауаны сыртқа шығару арқылы) жасалады», – дей келіп, осы үрдісті проф. І.Кенесбаев та ұстанады, буын түрлерін ашық, тұйық және бітеу деп бөліп, олардың алты түрлі дыбыс құрамын көрсетеді [3, 260-261-бб.]. Буын сипатын, түрлерін, жігін, дыбыс құрамын кеңінен талдаған С.Мырзабеков: «Буын – ... ауаның кілт үзілуінің не кедергіге ұшырауының нәтижесінде пайда болатын жеке (дауысты) дыбыс, не дыбыстар (дауысты, дауыссыз) тобы» деген анықтама береді [4, 103-б.].

Буын құбылысын сингармонизммен тікелей байланыстыра отырып, проф. Ә.Жүнісбеков «Қазақ тіліндегі дыбыс түрленімі қазақ сөзінің сингармонизм заңдылығынан туындайды. Сингармонизм әуезі (жуан, жіңішке, еріндік, езулік) көрінетін тірек бірлік буын болып табылады», – деп теориялық қорытынды жасайды [5, 24-25-бб.]. Латын қарпіне әліпби ауыстыру ісінде Ә.Жүнісбектің буын мәселесіне қатысты зерттеулерінің маңызы зор.

Латын қарпіне көшуде әліпби таңдау бірінші кезектегі жұмыс болса, әліпбидің бір нұсқасы таңдалғаннан кейін атқарылатын жұмыстар одан да күрделірек деуге болады. Әсіресе, кирилл қарпінің енуі кезінде қазақ тілінің дыбыс жүйесі мен кейбір сөздердің дыбыстық құрамында қарама-қайшы тілдік құбылыстар орын алған болатын. Мысалы, *ми, жи, ки, киім, жиын, тиын* сияқты сөздерде *и* әрпі, *ту, жу, бу* сияқты сөздерде *у* әрпі дауысты дыбыс ретінде танылып, біріншіден, қазақ тілінің ережелеріне сәйкес келмей, екіншіден, буынға бөлінбейтін күйге түсіп, үшіншіден, тасымалданбай қалған болатын.

Мемлекеттік тілімізді латын қарпіне көшіру, ең алдымен, бүгінгі дамыған, жаһанданған, кемелденген кезеңде заман ағымынан қалмай, әлемдік кеңістікке шығудың бір жолы ретінде қажеттілік тудырып отырса, осы шара тұсында «Рухани жаңғыру» [6] идеясына сәйкес ұлттық құндылықтарымызды қайта жаңғырту қажеттілігін де тудырып отыр. Әліпби таңдау ісіне жалпы халық болып атсалысса, ендігі емле мәселесін жүзеге асыруда тілші мамандардың

атқарар жұмысы жауапты әрі өте күрделі. Мұны екінші кезектегі үлкен шара деп санау қажет. Өйткені мемлекеттік тіл қазақ тілінің дыбыстық жүйесін әліпби ауыстыру қарсаңында қайта реформалау тіліміздің ұлттық сипатын жоғалтпаудың, оның жасампаздығы мен өміршендігін қамтамасыз етудің маңызды шарты болмақ. Бұл ретте нақты лингвистикалық шаралар мыналар:

Ең бірінші, **қазақ тілінің төл құрамына қатысты реформа жасау керек.** Бұл ретте қазақ тілі дыбыстарының тіркесім заңдылықтарына сәйкес келмейтін, буынға бөлінбейтін, тасымалдануы қиын сөздер құрамын жаңарту керек. Құрамына өзгеріс енгізетін мұндай сөздер көбінесе құрамында *и* және *у* дыбыстары бар сөздер. Бұл дыбыстармен келген сөздердің қазіргі дыбыс жүйе-сінде, оның ішінде классификация жасауда екіжақты болуы (бірде дауыссыз, бірде дауысты), буын жігін бұзуы, тасымалдауда қиындық тудыруы құрамында *и*, *у* дыбыстары бар сөздердің жазылуын қайта қарауды қажет етеді. Бұл қандай сөздер?

Солардың бірі – құрамында **и** дыбысы бар сөздер: зат есімдер: сөз басында дауыссыздан кейін келетін сөздер: *тиін, киім, киік, киіз, киіт, тиын, диірмен, жиек, қисын, қиял, тиек, жиен, ниет, жиілік, кие, шие, шикізат, шиқыл, қисын, жинақ*, т.б.; сын есімдер: *қиын, жиі, тиісті, биік, киелі, биязы, шикі, тиесілі* т.б.; етістіктер: *тие, тиіс, жиыс, жина, қина, киін, жиіркен, биікте* т.б.; үстеулер: *биыл*.

Бұл сөздер буынға бөлінбейді, соған сәйкес тасымалданбайды. Сонымен қатар қазақ тілінің заңдылығы бойынша екі дауысты қатар келмейді. Ал жоғарыдағы сөздердегі *и* дыбысын дауысты деп танымыз ба, дауыссыз деп танымыз ба? Онда *и* дыбысын дауыссызға жатқызатын болсақ, тағы да буын ішінде дауыссыз дыбыстар тіркеспейтіні белгілі. Олай болса, *и* дыбысы қайдан шықты деген сұрақ туындайды. Біздіңше, бұл сөздерде *и* дыбысы *йй/ый* дыбыстарының орнына алынған. Бұл сөздерді буынға бөлгенде былай ғана бөле аламыз:

– зат есімдер: сөз басында дауыссыздан кейін келетін сөздер:

тиін – тййін, киім – кййім, киік – кййік, киіз – кййіз, киіт – кййіт, тиын – тыйын, диірмен – дййірмен, жиек – жййек, қисын – қыйсын, қиял – қыйал, тиек – тййек, жиен – жййен, ниет – нййет, жиілік – жййілік, кие – кййе, шие – шййе, шикізат – шййкізат, шиқыл – шййқыл, қисын – қыйсын, жинақ – жыйнақ, жиын – жыйын т.б.

латынмен: *ti'in – tii'in, ki'im – kii'im, ki'ik – kii'ik, ki'iz – kii'iz, ki'it – kii'it, ti'un – tyi'un, di'irmen – dii'irmen, ji'ek – jii'ek, qi'syn – qyi'syn, qi'ial – qyi'al, ti'ek – tii'ek, ji'en – jii'en, ni'et – nii'et, ji'ilik – jii'ilik, ki'e – kii'e, s'i'e – s'ii'e, s'i'kizat – s'ii'kizat, s'i'qyl – s'yi'qyl, qi'syn – qyi'syn, ji'naq – jyi'naq, ji'un – jyi'un* т.б.

сын есімдер: *қиын – қыйын, жиі – жййі, тиісті – тййісті, биік – бййік, киелі – кййелі, биязы – быйазы, шикі – шййкі, тиесілі – тййесілі* т.б.;

латынмен: *qi'un – qyi'un, ji'i – jii'i, ti'isti – tii'isti, bi'ik – bii'ik, ki'eli – kii'eli, bi'iazu – byi'azy, s'i'ki – s'ii'ki, ti'esili – tii'esili* т.б.;

етістіктер: *тие – тййе, тиіс – тййіс, жиыс – жыйыс, жина – жыйна, қина – қыйна, киін – кййін, жиіркен – жййіркен, биікте – бййікте* т.б.;

латынмен: *ti'e – tii'e, ti'is – tii'is, ji'ys – jyi'ys, ji'na – jyi'na, qi'na – qyi'na, ki'in – kii'in, ji'irken – jii'irken, bi'ikte – bii'ikte* т.б.;

үстеулер: *биыл – быйыл.*

латынмен: bi'yul – byi'yul.

Алайда бұл сөздерді енді қаріп тани бастаған балаға буынға бөлдірсек, айтуда қосылып тұрған *ы/і* дыбыстарын жазуда (көзтанымда) көрмегендіктен, бұлай дыбыстамайды. Баланың дыбыстауы былай болады: *ти-иін, ки-иін, ки-иік, ки-иіз, жи-иек* т.б. Мұны да қиындықтардың бірі делік. Осы сияқты жоғарыда берілген үш, төрт әріптен тұратындары тасымалданбайды. Мұны екі делік. Сонымен қатар дауысты дыбыстардың қатар келуі мен дауыссыз дыбыстардың буын ішінде қатар келуі қазақ тілінің заңдылығына сәйкес келмейді екен. Олай болса, жоғарыда берілген сөздерді қалай жазамыз деген сұрақ ойлануды, талқылауды қажет ететіні даусыз.

Ал егер жоғарыдағы **и** дыбысымен келген сөздерді айтылым бойынша *ы/і* дыбыстарымен қосып жазатын болсақ, **и** дыбысының басқа да позицияларын осыған сәйкестендіру керек болады. Мысалы, *и* дыбысы сөз соңында келетін зат есімдер: *алди, сәби, әліпби, ылди* т.б. сөздерін қалай жазамыз? Білі дыбыстарын қосар болсақ, *алди – алдiй, сәби – сәбiй, әліпби – әліпбiй, ылди – ылдiй* болар еді.

Латынмен: a'ldi' – a'ldii', sa'bi' – sa'bii', a'lipbi' – a'lipbii', yldi' – yldyi'

Бұл сөздерге енді тәуелдік жалғауын жалғасақ, тағы да *и* дауыстысына *ы/і* дыбысын жалғап, ережеге қайшы келеміз: *алдиі, сәбиі, әліпбиі*. Ендеше тәуелдікпен келгенде *алдiйi, сәбiйi, әліпбiйi* деп жазу керек болады. Бұлай жазу тіл дыбыстарының ережесіне сәйкес келіп, буынға, тасымалға бөлуге де ыңғайлы болар еді. Алайда көп уақыт бойы *сәби, алди, әліпби* сөздеріне *і* дыбысын алдынан қосып жазу (*алдiйi, сәбiйi, әліпбiйi – a'ldii'i, sa'bii'i, a'lipbii'i*) көзге жат көрінері әбден мүмкін.

И дыбысымен келген жоғарыдағы сөздерді *ы/і* қысаңдарды қосып жазар болсақ, мынадай сөздерді де соған сәйкес жазу керек болады.

Сын есімдер: *діни – дiнiй, рухани – руханый, мәдени – мәденiй, әдеби – әдебiй, қазақи – қазақiй, кітаби – кітабiй, адами – адамый, саяси – саясiй, әскери – әскерiй* т.б.;

Латынмен: dini' – dinii', ru'xani' – ru'xanyi', ma'deni' – ma'denii', a'debi' – a'debii', qazaqi' – qazaqyi', kitabi' – kitabii', adami' – adamyi', saiasi' – sai'asyi', a'skeri' – a'skerii' t.b.;

Осы сияқты **и** дыбысымен аяқталатын етістіктеріміз баршылық.

Етістіктер: *теңки, мәли, мелши, кірти, күржи, көнти, көмпи, бүкши, дүңки, қылжи, бұрти, делди, дүрди, кеки, керди, түкси, үрпи, шерми, шиди, ілми, жылми* т.б. Бұл етістіктерге *ып/іп* көсемше тұлғалары жалғанады: *теңкиіп, мәлиіп, мелшиіп, кіртиіп* т.б. **И** дыбысы бұл сөздерде дауысты болса, **п** варианты жалғанған болар еді. Демек, бұл жерде дауыссыз делік, онда буын ішінде екі дауыссыз қатар тұрмауы керек еді. Тағы да қайшылық туындайды. Мұндай қайшылық буын мен тасымалда да байқалады. Ендеше оларды қысаң дауыстылармен қосып жазар болсақ: *теңки – теңкiй, мәли – мәлiй, мелши – мелшiй, кірти – кіртiй, күржи – күржiй, көнти – көнтiй, көмпи – көмпiй, бүкши – бүкшiй, дүңки – дүңкiй, қылжи – қылжiй, бұрти – бұртiй, делди – делдiй, дүрди – дүрдiй, кеки – кекiй, керди – кердiй, түкси – түксiй, үрпи – үрпiй, шерм – шермiй, шиди – шiйдiй, ілми – ілмiй, жылми – жылмiй* т.б.

Латынмен: ten'ki' – ten'kii', mo'li' – mo'lii', mels'i' – mels'ii', kirti' – kirtii', ku'rji' – ku'rjii', ko'nti' – ko'ntii', ko'mpi' – ko'mpii', bu'ks'i' – bu'ks'ii', du'n'ki' –

du'n'kii', qylji' – qyljyi', burti' – burtyi', deldi' – deldii', du'rdi' – du'rdii', keki' – kekii', kerdii' – kerdii', tu'ksi' – tu'ksii', u'rpi' – u'rpii', s'erғm – s'erғmii', s'i'di' – s'ii'dii', ilmi' – ilmii', jylmi' – jylmyi' t.b.

Жоғарыдағы принципті ұстанар болсақ, екі әріптен тұратын *ми, би, жи, ки, қи, ти* сияқты сөздерді де былай жазу керек болады: **мый, бій, кій, қый, тій**.

Латынмен: *myi', bii', kii', qyi', tii'*.

И дыбысы сөз басында да кездеседі. Бұл жағдайда ол тек жіңішке сөздермен ғана келеді. Бұл сөздерді айтқанда, *i* қысаң дыбысы естіледі. Егер жоғарыдағы талдауларымызға сүйеніп, ұзақ *и* дыбысы қазақ тілінде жоқ дер болсақ, бұл сөздеріне де *i* қысаң дыбысын қосып жазуымыз керек болады:

Зат есімдер: *иірім – иірім, иіс – иіс, иісмай – иісмай, иін – иіін, иелік – ийелік, иінағаш – иінағаш, ие – иіе, иек – иіек, иеленуші – иіеленуші, иелік – ийелік* т.б.;

Латынмен: *i'irim – ii'irim, i'is – ii'is, i'ismai' – ii'ismai', i'in – ii'in, i'nelik – ii'nelik, i'inag'as' – ii'inag'as', i'e – ii'e, i'ek – ii'ek, i'eleny's'i – ii'eleny's'i, i'elik – ii'elik* t.b.;

Сын есімдер: *иілгіш – иіілгіш, иіссіз – иііссіз, иікемді – иікемді* т.б.;

Латынмен: *i'ilgis' – ii'ilgis', i'issiz – ii'issiz, i'kemdi – ii'kemdi* t.b.;

Етістіктер: *иіл – иііл, иі – иіі, иір – иіір, иіске – иііске, иелен – иіелен, иемден – иіемден* т.б.

Латынмен: *i'il – ii'il, i'i – ii'i, i'ir – ii'ir, i'iske – ii'iske, i'elen – ii'elen, i'emden – ii'emden* t.b.

Сөз соңындағы *я* және *е* дыбыстарының алдында *и* дыбысы келетін сөздер де бір жағы и, екіншіден, *я* дыбысының қатар келуімен күрделі.

Зат есімдер: *қария – қарыйа, құпия – құпыйа, дария – дарыйа, зиялы – зыйалы, зиян – зыйан, қиян – қыйан, қиянат – қыйанат, сияпат – сыйапат, дүние – дүнийе, тәрбие – тәрбиіе, несие – несііе, әулие – әулііе* т.б.;

Латынмен: *qari'ia – qaryi'a, quri'ia – quryi'a, dari'ia – daryi'a, zi'ialy – zyi'aly, zi'ian – zyi'an, qi'ian – qyi'an, qi'ianat – qyi'anat, si'iapat – syi'apat, du'ni'e – du'nii'e, ta'rbi'e – ta'rbiie, nesi'e – nesii'e, a'y'li'e – a'y'liie* t.b.;

Сын есімдер: *жария – жарыйа* т.б.

Латынмен: *jari'ia – jaryi'a* t.b.

Бұл сөздер дұрысында қысаң дыбыспен дыбысталады. Алайда жазуда *қария, құпия, зиялы, сияпат* т.б. болып жазылған соң, айтуда да солай қысып дыбыстап кеткенбіз.

Сондай-ақ: *ниет – нийет, мәдениет – мәденіет, өсиет – өсіет, қасиет – қасіет, әдебиет – әдебіет, өркениет – өркеніет, тәжірибе – тәжірібе* т.б. сөздерде қысаң *i* дыбысын қосып жазу да бірізділік үшін қажет.

Латынмен: *ni'et – nii'et, ma'deni'et – ma'denii'et, o'si'et – o'sii'et, qasi'et – qasii'et, a'debi'et – a'debii'et, o'rkeni'et – o'rkenii'et, ta'jiri'be – ta'jirii'be*

Демек, құрамында *и* дыбысы бар сөздер туралы айтылғандарымызды қорытындылар болсақ, біз не *и* дыбысын ереже қайшылығы, буын, тасымалдануына карамай, бұрынғыша сол күйінде қалдыру керек не *киім, қиын* сөздерін *кйім, қыйын* тұлғасына өзгертіп жазар болсақ, құрамында *и* дыбысы бар сөздердің барлығын жоғарыдағыдай етіп жазу қажет болады.

Ендігі проблема мәтіндерді автоматты аударма жасауға да қатысты. Егер *и* дыбысы бар сөздерді *ы/i* қысаң дыбысын қосып жазар болсақ, программаға *и* дыбысын *ий/іі*-дің қайсысына ауыстыру қажеттігін белгілеп беруіміз қажет. Ол

үшін құрамында *и* дыбысы бар сөздерді тізімдеп біртіндеп ауыстыруға болады. Не болмаса *и* дыбысымен келетін сөздерді жүйелеп, формальды модельге түсіріп, программаға нұсқаулық (ереже) етіп дайындайды. Олай етпесе, программа жаппай ауыстыра салады да, түсініксіз сөздер орын алады. Сондықтан, **мәтіндерді автоматты аударма жасау үшін сөздердің емлесі программаға үшін қажет.**

Бұл сөздерді осылайша жазу оларды буынға және соған сәйкес тасымалға бөлуге де мүмкіндік береді. Осындай жаңартпалар бірсыпыра. Жоғарыда айтып отырғанымыз тек төл сөздерімізге, оның ішінде «И» дыбысына ғана қатысты. Осы сияқты емледе проблема туғызатын мәселелер **у, я, ю** дыбыстарына қатысты сөздерді жазу.

Тіліміздің сөздік құрамы төл сөздер ғана емес, *кірме сөздер*, сонымен қатар сөзжасамдық тәсілдер арқылы жасалған *қос сөздер, біріккен сөздер* т.б. Бұл орайда да емле мәселесі баршылық. Түптеп келгенде, әліпби ауыстыруда ең алдымен, осындай сөздердің емлесін жөндеп алуымыз қажет. Бұл әсіресе, кирилл қаріпті көптеген әдебиеттерді (мәтіндерді) автоматты жолмен латынға аудару үшін басты шешіп алатын мәселе. Өйткені автоматты аударма жасау, ол әріпті әріппен ауыстыра салу емес.

ӘДЕБИЕТ

1. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 32 б
2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі бойынша зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1966. – 102 б.
3. Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы : Ғылым, 1975. – 302 б.
4. Мырзабеков С. Қазақ тілі фонетикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 247 б.
5. Джунисбеков А. Сингармонизм в казахском языке. – Алма-Ата: Наука, 1985. – 97 с.
6. Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы // Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты. – 5 б.

Материал редакцияға 05.01.2017 жылы түсті.

А.Ә.ЖАҢАБЕКОВА¹

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Қолданбалы лингвистика бөлімінің меңгерушісі,
филология ғылымдарының докторы

Г.Т.ЛЕГЕНОВА¹

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Қолданбалы лингвистика бөлімінің кіші ғылыми қызметкері

ҚАЗАҚ МӘТІНДЕРІНДЕГІ Я, Ю ФОНЕМАЛЫ СӨЗДЕРДІ ЛАТЫН ҚАРПІНЕ КӨШІРУДЕГІ ЕМЛЕ ЕРЕЖЕЛЕРІ

Аннотация: Қазақ тілінде кирилл қарпінің енуімен бірге сөздік құрамға етене еніп, емле ережелерін бағындырып алған тіліміздің табиғи дыбысталуы мен заңдылығына қайшы келетін тілдік құбылыстар баршылық. Орыс тілінен енген «ю», «я» дыбыстарынан тіпті де айырылғымыз жоқ, оларды қазақ тіліндегі естілімі бойынша *йұ/йуу*, *йа* деп жазсақ, үйреншікті көзшалымға жат сияқты көрініп, қабылдай алмай жатқанымыз да шындық. Сөздерді орфоэпия бойынша жазсақ, көзіміз «жақтырмай» қате көргендей шошынамыз. Мүмкін үйреншікті көзге осылай қабылдау заңды да болар. Алайда егер осылай жалғаса беретін болса, түбінде ұлттық жазу өз болмысынан алшақтап кететінінде дау жоқ. Ал қазақ жазуын латын қарпіне көшіру осындай «көзге түрпідей тиетін» өзгерістерді енгізу үшін өте қолайлы жағдай болып отыр. Кирилде «қате» көрінген мұндай жаңартпалар, латын қарпімен берілгенде көзге ұрмайды, халықтың көзшалымдық қабылдауына жеңілдік туғызады. Өйткені сөздерді латынмен жазғанда жаңартпалар ғана емес, сөз түбірімен басқа қаріптерге ауысып, өзгереді. Осы орайда қазақ жазуына ұлттық дыбыс жүйесі мен айтылым нақышына сәйкес тиімді реформа жасау кезек күттірмейтін өзекті мәселе.

Тақырыбы: Қазақ мәтіндеріндегі *я*, *ю* фонемалы сөздерді латын қарпіне көшірудегі емле ережелері

Түйін: Мақалада қазақ тіліндегі *я*, *ю* фонемалы сөздерді латын қарпіне автоматты жолмен көшіру емле ережелері жайлы айтылады.

Тірек сөздер: дифтонг, фонема, әріп тіркесі, кирилл қарпі, латын қарпі.

Тема: Правила орфографии при передаче слов с фонемами *я*, *ю* из казахских текстов средствами латинской графики

Резюме: В статье рассматриваются правила автоматического перевода на латинскую графику слов с фонемами *я*, *ю* в казахском языке.

Ключевые слова: дифтонг, фонема, сочетание букв, кириллица, латинская графика.

Subject: Spelling rules for the transfer of words with phonemes *я*, *ю* from Kazakh texts using Latin graphics

Abstract: The article deals with the rules for automatic translating of words with phonemes ‘я’, ‘ю’ in the Kazakh language into the Latin script.

Keywords: diphthong, phoneme, combination of letters, Cyrillic script, Latin script.

Елбасы Н.Назарбаевтың «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында қазақ жазуын латын қарпіне көшіру қарсаңында ұлттық құндылықтарымызды алпауыт елдер көшіне ілесе отырып, көзіміздің қарашығындай сақтап қалу ұлтымыздың болашағы мен келешек ұрпақ алдындағы борышымыз екенін әрбір ұлт өкілі сезінуі тиіс.

Осы мақсатта әліпби таңдау мәселесін былай қойғанда, қазақ жазуының емлесінде кезінде кеңестік заманның ықпалымен дыбыстау жүйесі мен жазудың арасында алшақтық орын алып, «баба тілімізден» алыстап бара жатқанымыз жасырын емес. «Еріндікпен» еріндерін дөңгелете желдіре жатық сөйлейтін қазағымыздың «қоңыр» даусы «езулікке» құрылған жазудың әсерінен «қоңыр» дауыстан айырылып, «езу тартқан» аумалы-төкпелі «саңғыр» дыбыстарға айналып барады. Қазақ тілінің ұлттық болмысын сақтап қалу және ұлттық сөз нақышын қайта жаңғырту жазуды латын қарпіне көшіру қарсаңында өте үлкен жауапкершілікпен, жанқиярлықпен, жанашырлықпен атқарылатын келелі жұмыс. Осы ретте ендігі емле мәселесін жүзеге асыруда тілші мамандардың атқарар жұмысы жауапты әрі өте күрделі. Мұны екінші кезектегі үлкен шара деп санау қажет. Өйткені мемлекеттік тіл қазақ тілінің дыбыстық жүйесін әліпби ауыстыру қарсаңында қайта реформалау тіліміздің ұлттық сипатын жоғалтпаудың, оның жасампаздығы мен өміршеңдігін қамтамасыз етудің маңызды шарты болмақ.

Қазақ тілінде кирилл қарпінің енуімен бірге сөздік құрамға етене еніп, емле ережелерін бағындырып алған тіліміздің табиғи дыбысталуы мен заңдылығына қайшы келетін тілдік құбылыстар баршылық. Орыс тілінен енген «ю», «я» дыбыстарынан тіпті де айырылғымыз жоқ, оларды қазақ тіліндегі естілімі бойынша *йұ/йүу, йа* деп жазсақ, үйреншікті көзшалымға жат сияқты көрініп, қабылдай алмай жатқанымыз да шындық. Сөздерді орфоэпия бойынша жазсақ, көзіміз «жақтырмай» қате көргендей шошынамыз. Мүмкін үйреншікті көзге осылай қабылдау заңды да болар. Алайда егер осылай жалғаса беретін болса, түбінде ұлттық жазу өз болмысынан алшақтап кететінінде дау жоқ. Ал қазақ жазуын латын қарпіне көшіру осындай «көзге түрпідей тиетін» өзгерістерді енгізу үшін өте қолайлы жағдай болып отыр. Кирилде «қате» көрінген мұндай жаңартпалар, латын қарпімен берілгенде көзге ұрмайды, халықтың көзшалымдық қабылдауына жеңілдік туғызады. Өйткені сөздерді латынмен жазғанда жаңартпалар ғана емес, сөз түбірімен басқа қаріптерге ауысып, өзгереді. Осы орайда қазақ жазуына ұлттық дыбыс жүйесі мен айтылым нақышына сәйкес тиімді реформа жасау кезек күттірмейтін өзекті мәселе.

Құрамына өзгеріс енгізетін мұндай сөздер көбінесе құрамында *и* және *у* және *ю, я* дыбыстары бар сөздер. *И* және *у* дыбыстарының буын құраушылық сипаты мен емлесіне қатысты мәселелер біздің алдыңғы мақалаларымызда арнайы қарастырылды. Бұл мақалада **я, ю** дыбыстары кездесетін сөздердегі буынға бөлу проблемалары мен емлесіне қатысты сөз болады.

Қазақ тіліне кезінде кирилл қарпімен бірге орыс тілінен *ю, я* әріптері енді. Бұлар да *и, у* дыбыстары сияқты дифтонг дыбыстар делініп, дауыстыға жатқызылады. Сөйтіп, *ая, сая, жая, аю, қою, ою, қоян, ноян* т.б. құрамында осы әріптер бар сөздерімізде екі дауысты қатар тұра беретін болды. Бұған көз де үйренді. Енді осыны *айа, сайа, жайа, айұ, қойұ, ойұ, қойан, нойан* т.б. деп жазсақ, көзге жат сияқты

көрінді. Алайда бұл осылай жазылуға тиісті еді. Себебі, біріншіден, *я, ю* әріптері қазақтың төл әріптері емес, бірі екі дыбыс, екіншісі үш дыбыстан тұрады.

Екіншіден, морфема ішінде екі дауысты қатар тұрмайды, бұл жағынан қазақ тіліндегі дыбыс тіркесіміне қайшы келеді, үшіншіден, *и, у* дыбыстары бар сөздер сияқты буынға бөлуде қиындық тудырмағанмен, яғни буынға бөлінгенмен, екінші, үшінші, яғни сөздің соңғы буындарында жалғыз тұрып буын құрайды. Ал қазақ тілінде басқа дауысты дыбыстар жалғыз тұрып, сөздің басында ғана буын құрайды. Мысалы, *а-на, О-тан, е-тік* т.б. Ал *йа* және *йұ/йүу* болғанда олар құрамындағы екі және үш фонема арқылы буын құрап, соңғы екінші, үшінші, соңғы позицияларда жалғыз тұрмай, қосар дыбыстарымен бірге буын құрайды: *а-йа, са-йа, жа-йа, а-йұ, қо-йұ, о-йұ, қо-йан, но-йан* (латыншасы: *a-i'a, sa-i'a, ja-i'a, a-i'uy', qo-i'uy', o-i'uy', qo-i'an, no-i'an*).

Үшіншіден, *ая, сая, жая, аю, қою, ою, қоян, ноян* сияқты тасымалдай алмайтын болсақ, енді *са-йа, жа-йа, қо-йұ, қо-йан, но-йан* сияқты сөздерді тасымалдай алатын боламыз.

Сонымен, осылайша, жоғарыдағыдай *я, ю* әріптерін дыбыстық құрамына қарай *йа, йұ/йүу* деп таратып жазар болсақ, *я, ю* әріптерінің сөздер ішіндегі барлық кездесу позицияларын анықтап алу қажет. Өйткені бұл әріптер барлық позицияда *йа, йұ/йүу* болып орфограммалана ала ма деген сұрақ туындайды. Мұны анықтау әсіресе, кирилл қаріпті мәтіндерді латынға автоматты көшіру ісі үшін маңызды.

Я әрпімен жазылатын сөздер қазақ тілінде сөз басында көп кездеспейді. Олар: *яғни, яки, я, япырай, япырмай, япырау* сөздері. Мұнда да *япырай* сөзінің варианттарының есебінен шығып отыр. Латынмен: *i'ag'ni', i'aki', i'a, i'arygai', i'arygtai', i'arygau'*. Компьютерлік программа *я*-дан басталатын сөздерді *йа* дыбыстарына автоматты түрде көшіргенде ешқандай «қалыс» (исключение) жағдайлар болмайды. Сондықтан мұндайда компьютер бағдарламасына сөз басындағы *я*-ны түгелдей *йа*-ға ауыстыруға болады. Ал *я*-дан басталатын *январь, янтарь* сөздерінің тілімізде қазақша баламасы бар, әрі бұл сөздерді де кирилмен *йанварь, йантарь*, латынмен: *i'anvar, i'antar* деп жаза беруге болатын сияқты. (Әрине латынға ауысқанда кирилдегі жазуы тек емле ережелерін түсіндіру және программа үшін ғана қажет).

Ал *я* әрпінің алдында *и* фонемасы тұрса, онда *и* мен *й* қатар келіп қалады. Мысалы: *қия – қийа, қария – қарийа, зиян – зийан* деп көшіріледі. Егер мұндай *ия* әріп тіркестері бар сөздердің емлесін қайта қарастырып, *и* фонемасының орнына қысаң *ы/і* дыбыстарын қосып, *қария – қарыйа, құпия – құпыйа, дария – дарыйа, жария – жарыйа* (*qaryi'a, quryi'a, daryi'a, jaryi'a*) деп жазар болсақ, *и*-дың орнына *ы/і* фонемаларын жазғанда әріп саны көбеймейді. Демек, *ия* әріп тіркесі бар сөздерді латын қарпіне автоматты көшіруде *ия*-ны *ыйа* дыбыстар тіркесіміне ауыстыру туралы программаға арналған ереже беру керек.

Ал егер бұл сөздерге қысаң *ы/і* дыбыстарын қосып жазбайтын болсақ, *я* әрпінің алдында *и* фонемасы келсе, *а* болып қана өзгереді деген ереже керек. Яғни *қария – қариа, құпия – құпиа, дария – дариа, жария – жариа* (*qari'a, quri'a, dari'a, jari'a*). Алайда бұл сөздер қазақ тілі сөздері болғандықтан, дыбыстар тіркесім заңдылығына сәйкес *ы/і* қысаң дыбыстарын қосып, ұзақ *и* орнына қысқа *й*-ды берген дұрыс болар еді: *қарыйа, дарыйа, жарыйа* деп.

Бұл сөздер дұрысында қысаң дыбыспен дыбысталады. Алайда жазуда *қария,*

құпия, дария, жария т.б. болып жазылған соң, айтуда да солай қысып дыбыстап кеткенбіз.

ия әріп тіркесімінен тұратын қазақ тілінде халықаралық терминдер, орыс тілінен енген сөздер, терминдер бар. Мысалы: *станция, милиция, демократия, деривация, морфология, лексикология* т.б. толып жатыр. Егер *я* әрпін латын қаріпті әліпбиде белгілемейтін болсақ, осындай терминдерді қалай жазамыз деген сұрақ туындайды. Жоғарыдағы *ия-ыйа* дыбыстар тіркесіміне ауыстыра салсақ былай болар еді: *станцыйа, милицыйа, демократыйа, деривацыйа, морфологыйа, лексикологыйа*. Ал бұлай жазар болсақ, терминдерді дыбыстауымыз да дұрыс болмай қалады. Сондықтан бұл жерде *ия* тіркесіне қатысты басқаша келу керек.

Жоғарыдағы *ия* әріп тіркесімен келетін қазақ сөздерінің алдына *ы/і* қысаң дыбыстарын қосып жазуға көзшалым мен естілімде қабылдауға мүмкін болса, *станция, милиция, демократия, деривация, морфология, лексикология* сөздерінде *я-ны а* фонемасымен ғана ауыстыру керек: *станция – stanci'a, милиция – mi'li'ci'a, демократия – demokrati'a, деривация – deri'vaci'a, морфология – morfologi'a, лексикология – leksi'kologi'a*. Демек, қазақ сөздеріне арналған *ия* дыбыс тіркесін *ыйа*-ға ауыстыру туралы ереже бұл сөздерге жүрмейді. Программа тілдік бірліктерді формалды тұрғыдан ғана танитын болғандықтан, *ия* әріп тіркесін латын қарпіне ауыстыруда екі түрлі ереже жасау қажет болады. Мұндайда *ия* әріп тіркесімен келетін қазақ сөздері аз болғандықтан, *ия-ны* ауыстырудағы «қалыс» (исключение) жағдайлар ретінде программаға сол сөздердің тізімін беру керек. Өйткені терминдер төл сөздерімізден көп.

2016 жылы А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында ҚР Білім және ғылым министрлігінің тапсырмасы бойынша «Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігін» жасау кезінде құрастырылған «Қазақ тілінің сөз-формалар» сөздігінен алынған «Әріп тіркесінің жиілік сөздігінде» жалпы саны 76718 әріп тіркесі кездескен. Соның ішінде *ия* әріп тіркесі 1079 рет кездесіп, жиілігі бойынша 124 орында. Демек, жиілігі жағынан жоғары екендігін көрсетеді. Бұл *ия* әріп тіркесінің қазақ сөздерінде сирек кездескенмен, терминдер есебінен жоғары жиілікті көрсетіп отыр.

Я фонемасы екінші орында келетін тілімізде мынадай сөздер бар: *ая, ұя, оян, оят, ұят, аят, ояу, ұяң, аяң* т.б. Бұл сөздердігі *я-ны йа-ға* ауыстырса: *айа, ұйа, ойан, оят, ұйат, аят, ойау, ұйаң, айаң* (ai'a, ui'a, oi'an, oi'at, ui'at, ai'at, oi'ay', ui'an', ai'an'). Алайда бұл жерде тағы да *я* әрпі екінші орында тұратын термин сөздерді ескеру керек.

Я фонемасы үшінші орында тұратын сөздер: *баян, баяу, шаян, қоян, тоят, қаяу, саясат, баялыш, баяндама, жая, сая, даяшы, даяр, жаяу, зая, пая, мая, тая* т.б. Сонымен қатар сөз түрленімде *й* дыбысына біткен етістіктерге көсемшенің *-а* тұлғасы жалғанғанда *й+а* тіркесімі орыстың *я-сымен* жазылады. Мысалы: *қой+а – қоя, жой+а+ды – жояды, той+а+сың – тоясың, азай+а – азаяды, жай+а – жаятын* т.б. сөзформалар.

Бұл сөздердегі *я* фонемасын *йа-ға* ауыстырып жазып көрейік: *байан, байау, шайан, қойан, тойат, қайау, сайасат, байалыш, байандама, жайа, сайа, дайашы, дайар, жайау, зая, пайа, майа, тайа* т.б. латынмен: bai'an, bai'ay', s'ai'an, qoi'an, toi'at, qai'ay', sai'asat, bai'alys', bai'andama, jai'a, sai'a, dai'as'y, dai'ar, jai'ay', zai'a, pai'a, mai'a, tai'a.

Сөз соңында *я* әріпті сөздер аз кездеседі: *қария, құпия, дария, жая, жанұя, зая,*

сая, ая, мая, пая. Сөз соңында кездесетін я дыбысты сөздер -а көсемше формалы етістіктер есебінен толығады. Мысалы, *қоя, жоя, жая, ақырая, шалқая, аңқая, қомпая, томпая* т.б. Бұл сөзформаларда да я-йа болып көшіріледі: *қойа, жойа, жайа, ақырайа, шалқайа, аңқайа, қомпайа, томпайа* т.б. (*qoi'a, joi'a, jai'a, aqurai'a, s'alqai'a, an'qai'a, qomrai'a, tompai'a*).

Сөз соңында я фонемасы термин сөздерде жиі кездеседі: *батарея, авария, поэзия, диарея, бакалея, ария, автономия* т.б. Жоғарыда ия әріп тіркесімен келген төл сөздер мен термин сөздер туралы айтқан едік. Онда я әрпі алдында и фонемасы келсе, а болып қана өзгереді деген ереже беру керек дедік. Ал енді я фонемасының алдында и-дан басқа дыбыс келсе (дауысты), бұл ереже дұрыс болмайды. Мысалы: *бакалея, батарея* сөздерінде я-ны а-ға ауыстыра алмаймыз. Яғни *бакалеа, батареа* демейміз. Дұрысы: *бакалейя, батарейя* (*bakalei'a, batarei'a*). Олай болса, латын қарпіне көшіру программасына ия әріп тіркесінен басқа жерде я фонемасы йа болып таңбаланады деген ереже беру керек.

Сонымен,

1) ия әріп тіркесімен келетін қазақ сөздерінде (*қия, қиян, жия, қария, құпия, жария, дария* т.б.) я фонемасын ййа әріп тіркесіміне ауыстыру керек. Сонда: *қыйа, қыйан, жыйа, қарыйа, құпыйа, жарыйа, дарыйа* (*qyi'a, qyi'an, jyi'a, qarui'a, qyui'a, jaryi'a, daryi'a*);

2) ия әріп тіркесімен келетін термин сөздерде я-ны а фонемасымен ғана ауыстыру керек. Яғни: *станция – stanci'a, милиция – mi'li'ci'a, демократия – demokrati'a, деривация – deri'vaci'a, морфология – morfologi'a, лексикология – leksi'kologi'a*.

3) ия әріп тіркесімінен басқа термин сөздердегі я-ны йа-мен таңбалап көшіру керек. Мысалы: *бакалейя, батарейя* (*bakalei'a, batarei'a*).

Ал енді ю фонемасына келсек, қазақ тіліне ю әрпі орыс тілінен енген. «Әріптердің жиілік сөздігінде» 42 әріптің ішінде көлемі 6-7 миллион сөзқолданыстан тұратын мәтінде 11861 жиілікпен 37-ші орында тұрады екен. Бұл жиіліктің өзі термин сөздердің есебінен шығып отыр. Ал қазақ тілінде ю-мен келетін сөздер сирек: *аю, ою (оюла) қою (қоюлан, қоюлану, қоюлық)*. Ю фонемасы қазақ тілінде үш дыбыстың қосындысынан тұрады. Оның жуан және жіңішке варианты бар: *йү/йүйү*. (Езулік дауыстылармен келген сөздерге жалғанғанда қысаң естіледі: *йыу/ййу*). Жоғарыдағы сөздерді былай жазу керек болады: *айү, ойү, ойүла, қойү, қойүлан, қойүлық*. Латынша: *ai'yu', oi'yu', oi'yu'la, qoi'yu', qoi'yu'lan, qoi'yu'lyq*.

Ю фонемасын қазақ тілінің дыбыстық әуезіне сәйкес осылай үш әріппен жазған қай жағынан алса да, дұрыс болады. Ю-ды иу деп ауыстырған ешқандай нәтиже бермейді, яғни қазақ тілінің дыбыс жүйесін түзетуге, дұрыс емле жасауға септігін тигізбейді, сөйтіп, ю-ды қазақ әліпбиінен алып тастағанның еш мәнісі болмайды. Мысалы: *аиу- ai'y', қоиу- qoi'y'* деп жазсақ, иу деген тіркес қазақ тілінің заңдылығына жат. Қазақ тілінде иу-мен келетін сөздер бірлі-жарым ғана (миуа, диуана, хиуалық).

Бұл иу әріп тіркесімен келетін сөздер негізінен термин сөздер болып келеді. Олар: *социум, аквариум, натариус, президиум, радиус, триумф, континиум* т.б. Бұл әріп тіркесі 1079 әріп тіркесімінен (диграф) 402 жиілікпен 649-шы орында тұрады екен. Біздіңше, бұл жиілік термин сөздердің есебінен шығып отыр.

Қазақ тілінде ю әрпінен сөз басталмайды, тек терминдерде ғана кездеседі:

юмор, юрист, юпитер.

Қазақ мәтіндерінде *ю*-мен келетін термин сөздер кездесе, *ю* таңбасы латын қарпінде жоқ болғандықтан, *ю* күйінде қалдырылмайды, оны басқаша таңбалау қажет болады. Ал енді жоғарыдағыдай термин сөздерді *йұу/йүү* деп таңбалай аламыз ба?

йұумор, йұурист, йұунитер - i'у'мor, i'у'ri'st, i'у'pi'ter.

Әлде мұндай термин сөздерге келгенде орыс тілінің тіркесім заңдылығымен *иу* деп берсе ше?

иумор, иурист, иунитер - i'у'мor, i'у'ri'st, i'у'pi'ter

Мұны алда емле жасаушылар ойластыру қажет. Ал автоматты аударым жасау жазу емлесінің шешіміне негізделеді.

Қазақ тілінде *ю* фонемасы негізінен термин сөздерде кездеседі. Олар: *абсолют, революция, бюллетень, глюкоза, интервью, июль, компьютер, сюжет, маникюр, юбилей, продюссер, флюорография* т.б. Бұл сөздерді латын қарпімен беруде де жоғарыдағы ереже ескеріледі. Яғни *иу* дыбыс тіркесімен берсе: *absoliut, revoliuci'a, biulleten, gliukoza, i'nterviu, i'iul, kompiuter, siujet, mani'kiur, iubi'lei', prodiusser, fliurografi'a.*

Сонымен қатар бұлардың ішінде *ия* әріп тіркесімен бітетін *революция, флюорография* сияқты сөздерде *я*-ға қатысты да емлені сақтау керек. Яғни *я*-ның алдында *и* тұрса, автоматты аударымда *а* әрпін ғана жазу керек.

Ю фонемасы сонымен қатар қазақ тілінде *й*-ға біткен етістіктерге *у* тұйық етістік жалғанғанда кездеседі. Мысалы: *құй*+*у* – *құю*, *жой*+*у* – *жою*, *ой*+*у* – *ою*, *түй*+*у*–*түю*. Бұл сөздердегі *ю* фонемасын *йұу/йүү* түрінде жазатын болсақ, *құйұу, жойұу, ойұу, түйүү* (qui'у', joi'у', oi'у', ju'i'у', tu'i'у') болады.

Мұндай сөздерде *ю* әрпін *йұу/йүү*-ге автоматты көшіргенде проблема жоқ. Проблема *ю* әрпінің алдынан *и* фонемасы тұрғанда көрінеді. Мысалы, *жию, тию, қию* сөздерінде *ю* әрпін жоғарыдағыдай *йұу/йүү*-ге ауыстыра салуға келмейді. Жазып көрейік: *жийұу, тийүү, қийұу* (ji'i'у', ti'i'у', qi'i'у') десек, дұрыс болмайды. Бұл жерде екі қиындық бар. Бірі екі *и* фонемасы қатар келіп қалады, екіншіден, *и* фонемасының өзі дауыссыздардан кейін тұрғанда алдынан *ы/і* қысаң дауыстылары дыбысталады және оларды қосып жазу қажет. Сонда жоғарыдағы сөздерді былай жазамыз: *жыйұу, тийүү, қыйұу* (ju'i'у', ti'i'у', qi'i'у'). Бұлай жазсақ, *ы/і* дауыстылары *и* дыбысының орнына жазылады. Ендеше, мұндай қимыл атауларын латынға көшіргенде *ио* әріп тіркесінен тұратын қазақ сөз формаларын (*у* тұйық етістік формалы *и* дыбысына бітетін етістіктерді) *ийұу/йүү* формасына ауыстыру керек. Мұны автоматты түрде ауыстыруға келмейді. Өйткені жуан/жіңішке вариантын программа тани алмайды. Сондықтан қазақ тілінде мұндай сөз формалары көп емес болғандықтан, оларды осы емлемен тізімдеп жазып қана программаға беру қажет.

Сонымен қатар *ю* фонемасы қазақ сөз формаларында *йы* әріп тіркесіне біткен етістіктерге *у* тұйық етістік жалғанғанда пайда болады. Олар мынадай етістіктер: *байы* + *у* – *баю* т.б. Мұндай сөздерде де *ю* фонемасы *йүү* триграфына оңай көшеді: *байүү* – bai'у'.

Сонымен, *ю* фонемасын қазақ сөздерінде кездескенде *йұу/йүү* триграфына, ал термин сөздерде *иу* етіп латынға көшірсе, дұрыс болар еді. Ал кейбір жағдайлар (аз сөздер болса) «қалыс» (исключение) жағдайлар ретінде программаға тізімделіп беріледі.

Түптеп келгенде, әліпби ауыстыруда ең алдымен, осындай сөздердің емлесін

жасап алуымыз қажет. Бұл әсіресе, кирилл қаріпті көптеген әдебиеттерді (мәтіндерді) автоматты жолмен латынға аудару үшін басты шешіп алатын мәселе.

ӘДЕБИЕТ

1. Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы // Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты.
2. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 62 б.
3. Жұбанов Қ. Қазақ тілі бойынша зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1966. – 47 б.
4. Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы : Ғылым, 1975. –302 б.
5. Мырзабеков С. Қазақ тілі фонетикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 247 б.
6. Джунисбеков А. Сингармонизм в казахском языке. –Алма-Ата: Наука,1985. – 97 с.

Материал редакцияға 05.01.2017 жылы түсті.

О. ЖҰБАЕВА¹

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Грамматика бөлімінің меңгерушісі, филология ғылымдарының докторы

А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ – КОГНИТИВТІ ЛИНГВИСТИКАНЫҢ МЕТАТІЛІН ҚАЛЫПТАСТЫРУШЫ

Аннотация: Бүгінгі таңда когнитивтік бағыттағы зерттеулерде тілдегі білімнің көрінісін сипаттауға бағытталған ізденістер жанданып келеді. Жалпы тіл біліміндегі жаңа бағыттар ретінде сипатталғанмен, қазақ тіл білімінде бұл бағыттағы зерттеулер А.Байтұрсынұлы еңбектерінен бастау алады. Ғалым зерттеулерінде тіл мен сана, тілдік сана, тіл мен таным, ұғым, концептуалдау және категориялау, сөздің лексикалық және грамматикалық мағыналары, грамматикалық мағынаның сипаты т.с.с. мәселелер жан-жақты сөз болған. Ақиқат болмысты танып-түсіну нәтижесінде жинақталған ақпарат тілде көрініс табады. Ғаламды сөзбен көрсету субъективті сипатта, себебі онда нақты бір адамның көзқарасы, дүниетанымы көрінеді. Ол атадан балаға берілетін категориялар жүйесі арқылы белгілі бір код құрап, дайын күйінде қабылданылып отырады. Адамның болмысты тану, түсіну нәтижесінде жинақтаған білімі тілдік бірліктерде көрініс табады. Адам өзіне дейінгі жинақталған білім қорын қабылдау арқылы этномәдени қауымдастықтың өмір тәжірибелерін де қабылдайды. Адамның танымдық әрекеті – ақиқат болмысты тануға, қоршаған ортаны түйсініп, жинақталған білімдер негізінде әлемдегі орнын түсінуіне бағытталады. Адам қашанда әлемді танып, өз орнын айқындауға талаптанады.

Тақырыбы: А.Байтұрсынұлы – когнитивті лингвистиканың метатілін қалыптастырушы

Түйін: Тіл – мәдениеттің құралы, құраушы бөліктерінің бірі болумен қатар белгілі бір тілдік ортада дамиды этникалық тұлғаның өзегін құрайды. Әрбір сөйлермен мәдениетті жеткізуші болып табылады, тілдік таңбалар мәдениет таңбасы ретінде де қолданылып, ұлттық мәдениеттің ерекшелігін білдіреді.

Тірек сөздер: тіл, когнитивті лингвистика, метатіл, лексика, грамматика, категория.

Тема: А. Байтұрсынұлы – основатель метаязыка когнитивной лингвистики

Резюме: Язык – инструмент культуры, являющийся одной из её составных частей; он является ядром развивающейся этнической идентичности в конкретной языковой среде. Каждый оратор – культурно чувствительный человек, а лингвистические символы используются как символ культуры и представляют собой особенность национальной культуры.

Ключевые слова: язык, когнитивная лингвистика, метаязык, лексика, грамматика, категория.

Subject: A. Baitursynov is the founder of meta-language of cognitive linguistics

Abstract: Language is the instrument of culture, which is one of its constituent

parts; it is the core of developing ethnic identity in a specific linguistic environment. Every speaker is a culturally sensitive person, and linguistic symbols are used as a symbol of culture and represent a feature of the national culture.

Keywords: language, cognitive linguistics, meta-language, vocabulary, grammar, category.

Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында: «Әжептәуір жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады. Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодын сақтай білу», – деген болатын. Бұл орайда А.Байтұрсынұлы еңбектері – ұлттық кодқа негіз бола алады. Ұлттық тілді ұлтты, қоғамды дамытудың, ілгері бастырудың құралы ретінде пайдаланған ғалым оқулықтарын «Тіл құрал» деп атаған. «Өзіміздің елімізді сақтау үшін бізге мәдениетке, оқуға ұмтылу керек. Ол үшін, ең алдымен, әдебиет тілін өркендету керек. Өз алдына ел болуға өзінің тілі мен әдебиеті бар ел ғана жарай алатындығын біз ұмытпауға тиіспіз» – деп жазған ғалым атауларды (термин) қазақ тілі негізінде жасап шығарған. Ол ұстанымды когнитивті грамматикаға қатысты атауларынан да айқын көрінеді.

Бүгінгі таңда когнитивтік бағыттағы зерттеулерде тілдегі білімнің көрінісін сипаттауға бағытталған ізденістер жанданып келеді. Жалпы тіл біліміндегі жаңа бағыттар ретінде сипатталғанмен, қазақ тіл білімінде бұл бағыттағы зерттеулер А.Байтұрсынұлы еңбектерінен бастау алады. Ғалым зерттеулерінде тіл мен сана, тілдік сана, тіл мен таным, ұғым, концептуалдау және категориялау, сөздің лексикалық және грамматикалық мағыналары, грамматикалық мағынаның сипаты т.с.с. мәселелер жан-жақты сөз болған. Ақиқат болмысты танып-түсіну нәтижесінде жинақталған ақпарат тілде көрініс табады. Ғаламды сөзбен көрсету (А.Байтұрсынұлы термині) субъективті сипатта, себебі онда нақты бір адамның көзқарасы, дүниетанымы көрінеді. Ол атадан балаға берілетін категориялар жүйесі арқылы белгілі бір код құрап, дайын күйінде қабылданылып отырады. Адамның болмысты тану, түсіну нәтижесінде жинақтаған білімі тілдік бірліктерде көрініс табады. Адам өзіне дейінгі жинақталған білім қорын қабылдау арқылы этномәдени қауымдастықтың өмір тәжірибелерін де қабылдайды. Адамның танымдық әрекеті – ақиқат болмысты тануға, қоршаған органы түйсініп, жинақталған білімдер негізінде әлемдегі орнын түсінуіне бағытталады. Адам қашанда әлемді танып, өз орнын айқындауға талаптанады. Тіл – сөйлерменнің дүниетаным ерекшеліктерін бейнелейтін құрал, ерекше ұлттық ділдің көрсеткіші, мәдениеттің негізі. Тіл – адам санасының көрсеткіші. «Тіл – мәдениет – этнос» мәселесінде этномәдени сананың орны ерекше. Этномәдени сана – белгілі бір қоғам үшін әлеуметтік мәні ерекше болатын білімдер жиынтығы, ол тіл арқылы көрініс тауып, сақталып отырады. Себебі тіл, мәдениет, этнос өзара тығыз байланысты. Тіл – мәдениеттің құралы, құраушы бөліктерінің бірі болумен қатар белгілі бір тілдік ортада дамытын этникалық тұлғаның өзегін құрайды. Әрбір сөйлермен мәдениетті жеткізуші болып табылады, тілдік таңбалар мәдениет таңбасы ретінде де қолданылып, ұлттық мәдениеттің ерекшелігін білдіреді.

Адамның болмысты түсінуі таным әрекетінің маңызды үдерістерінің бірі – концептуалдаумен тығыз байланысты. Ол адамның ақпаратты қабылдап, тәжірибесіндегі ең кіші бірліктерді айқындауына, заттар мен құбылыстарды

концепт түрінде жіктеуіне байланысты болады. Бұл концептілердің негізгі бөлігі тілде сөз мағынасы арқылы бекиді, сол арқылы білім сақталып, ұрпақтан ұрпаққа жеткізіліп отырады. А.Байтұрсынұлы көрнек өнерінің бес түрін (сәулет өнері, сымбат өнері, сүгіреттеп көрсету өнері, әуез өнері, сөз өнері) көрсетіп: «Өнердің ең алды *сөз өнері* деп саналады. «Өнер алды – қызыл тіл» деген қазақ мақалы бар. Мұны қазақ сөз баққан, сөз күйтеген халық болып, сөз қадірін білгендіктен айтқан. Алдыңғы өнердің бәрінің қызметін шама қадарынша сөз өнері атқара алады. Қандай сәулетті сарайлар болсын, қандай сымбатты я кескінді сүгіреттер болсын, қандай әдемі ән-күй болсын сөзбен сөйлеп, сүгіреттеп көрсетуге, танытуға болады. Бұл өзге өнердің қолынан келмейді», – дейді [1, 341]. Осы бір шағын мәтінде ғалым концептуалды мазмұн мен тілдің өзара байланысын, концептуалды мазмұнды тілдің көмегінен сипаттау мүмкін еместігін, санадағы құбылыстарды тіл ғана бейнелей алатынын ескертеді.

А.Байтұрсынұлы сөз өнері ғылымын екіге бөледі: 1) шығарманың түрінің ғылымы, 2) шығарманың тілінің ғылымы. *Тілінің ғылымы* дыбыстардың, сөздердің, сөйлемдердің заңынан шығатын тіл өңінің жүйелерін танытады, ал *түрінің ғылымы* сөз өнерінен шыққан нәрселердің мазмұн жағының жүйелерін танытады. Сондықтан сөз өнерінің ғылымы тіл өңі жағынан тіл я лұғат қисыны болып, мазмұн жағынан қара сөз жүйесі, дарынды сөз жүйесі болып бөлінеді. Ғалым сөз өнері адам санасының үш негізіне (1) ақылға; 2) қиялға; 3) көңілге) тірелетінін айта келіп, әрқайсысының өзіндік ерекшелігін көрсетеді (Ақыл ісі – аңдау, яғни нәрселердің жайын ұғу, тану, ақылға салып ойлау. Қиял ісі – меңзеу, яғни ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бернесіне ұқсату, берне-леу, суреттеп ойлау. Көңіл ісі – түйю, талғау) де: «Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түйюін түйгенінше айтуға жарау», – деп қорытады.

Сан ғасырлар бойы жинақталған білім қоры салт-дәстүр, дағды біліктер, ойлау ерекшеліктері, дүниетаным белгілі бір этникалық мәдени қауымдастыққа тән сипат алады. Тілдік таңба этнотілдік сананың көрсеткіші болып табылады. Тіл мәдениеттің дамуына ықпал етіп отырады. Белгілі бір этникалық және мәдени қауымдастықтың өкілі ретіндегі жеке адамның ойлауы тілге байланысты болады. Тіл – халықтың рухы, халық рухы тіл арқылы көрінеді. Сол себепті тіл, әр ұлттың мәдениеті ерекше болады. Оларды біріктіруге болмайды. Бүгінгі таңдағы шеттілдік атаулардың орнына А.Байтұрсынұлы түсінікті де ыңғайлы қазақы атауларды пайдаланған. Қазіргі кезде когнитивті бағыттағы зерттеулерде «языковая картина мира» «дүниенің тілдік бейнесі», «ғаламның тілдік бейнесі», «әлемнің тілдік бейнесі» деген аудармалар қолданылып жүр. Бұл орайда ғалым «ғаламды сөзбен көрсету» деген атауды ұсынады: «Ақын-жазушылар ғалымдар сияқты болған уақиғаны яки нәрсені болған күйінде, тұрған қалпында бұлжытпастан айтып, дұрыс мағлұмат беріп, ақиқаттауға тырыспайды, тұрған нәрсе тұрған күйінде, болған уақиға болған күйінде ақынға өте үйреншікті, жай қалыпты, жабайы көрінеді. Оның бәрін ақындар өз көңілінше түйіп, өз ойынша жорып, өз ұйғаруынша сүгіреттеп көрсетеді. Сол өзі ұйғарған түріндегі ғаламды сөзбен көрсетуге бар өнерін, шеберлігін жұмсайды, сүйтіп шығарған сөзі көркем сөзді шығарма болады. Оны шығаруға жұмсайтын өнердің аты *ақындық* болады».

«Дүниенің тілдік бейнесі», «ғаламның тілдік бейнесі», «әлемнің тілдік бейнесі» деген баламалар – қазақ тілінің сөзжасам, сөзқолданан табиғатына қайшы,

калька жолымен жасалған. «Тілдік тұлға» атауына қатысты да соны айтуға болады. Ал А.Байтұрсынұлы ұсынған «ғаламды сөзбен көрсету» деген атау қазақы дүниетанымға тән, дәл атау екеніне талас жоқ. Сол себепті бұл атауды ғылыми айналымға енгізу қажет.

А.Байтұрсынұлы: «...Қазақ тіліндегі сөздердің бәрін білгеніміз қазақ тілін қолдану болып табылмайды. Тілді қолдана білу деп айтатын ойға сәйкес келетін сөздерді таңдап ала білуді және сол сөздерді сөйлем ішіне орын-орнына дұрыстап қоя білуді айтамыз», – деген еді [1, 369-б.]. Расында да, қазақша сөйлеушілердің бәрін бірдей қазақша дұрыс сөйлеп тұр деп қабылдай беруге болмайды. А.Байтұрсынұлы шығарма сөзінің өңді, ұнамды болуы үшін сөз дұрыстығы, тіл тазалығы, тіл (лұғат) анықтығы, тіл дәлдігі, тіл көрнектілігі сияқты шарттардың ескерілуі қажеттігін айта келіп, сөз дұрыстығы үшін:

1) сөздердің тұлғасын, мағынасын өзгертетін түрлі жалғау, жұрнақ, жалғаулық сияқты нәрселерді жақсы біліп, әрқайсысын өз орнына тұтыну;

2) сөйлем ішіндегі сөзді дұрыс септеп, дұрыс көптеп, дұрыс ымыраластыру;

3) сөйлемдерді бір-біріне дұрыс орайластырып, дұрыс құрмаластырып, дұрыс орналастыру керектігін көрсеткен еді [1, 350-б.].

Ғалым тіл мен ұлттық ділдің өзара қатысы туралы: «Халық өмірі бір жылдап, он жылдап, хәттә жүз жылдап та емес, мың жылдап саналады. Сондай ұзақ өмірінің ішінде һәр халықтың дағдылы тұтынып келе жатқан сөздері, ол сөздерінің біріне-бірі жалғасып тізілетін дағдылы жолы, жүйесі, қисыны болады. Һәр жұрттың түрінде, тұтынған жолында, мінезінде қандай басқалық болса, тілінде һәм сондай басқалық болады. Біздің жасынан орысша я ноғайша оқыған бауырларымыз сөздің жүйесін, қисынын нағыз қазақша келтіріп жаза алмайды, я жазса да қиындықпен жазады. Себебі жасынан қазақша жазып дағдыланбағандық. Орысша оқығандар орыс сөзінің жүйесіне дағдыланып үйренген. Ноғайша оқығандар ноғай сөзінің жүйесіне дағдыланып үйренген. Қазақ сөздерін алып, орыс я ноғай сөзінің жүйесімен тізсе, ол нағыз қазақша болып шықпайды» [1, 142-б.], – деп жазған еді.

А.Байтұрсынұлы ұстанымдары терминжасамда негізгі бағдар болуға тиіс. Тіл тағдыры мен ұлттың тағдыры тығыз байланысты. А.Байтұрсынұлының «Сөзі жоғалған халықтың өзі де жоғалады», – деуінің терең астары бар.

А.Байтұрсынұлы лексикалық бірліктердің белгілері мен өзара байланысын ескере отырып, сөз таптарын белгілі бір грамматикалық топқа жатқызған. Сөз таптары – адамның таным әрекеті арқылы айналасын категориялау негізінде қалыптасады. Сондай-ақ сөз таптарын табиғи категория ретінде қарастыруда адамның сан ғасырлық тәжірибесін түйсіну, оны тілдік құралдармен объективтендіруге негізделген когнитивті қабілеті көрініс табады. Тілдік семантика тілдік танбаларда бейнелейтін, сөз таптары арқылы көрініс табады. Түрлі сөз таптары (зат есім, сын есім, етістік т.б.) қолданыс барысында сананың түрлі құрылымдарын белсенді етіп, түрлі бейне, әсер береді, яғни түрліше сипатталып, әртүрлі ұғым тудырады. Когнитивтік құбылыс ретінде сөз таптары адамның әлемді тану, қабылдау, түсіну ерекшеліктерін көрсетеді. Сол арқылы таным иесі – субъектінің ментальді ерекшелігі айқындалады. Бұл ерекшеліктер тілде кеңістік, уақыт, сапа сияқты әмбебап сипатты негізгі концептілерде көрініс табады.

Ғалым еңбектерінде «зат есім» метаконцепті «нәрсе» концепті тұрғысынан айқындалған. Зат есімге берген анықтамасында ғалым былай дейді: «Сөздердің

кейбіреуі нәрсенің өзін атайды» [2, 160-б.]. А.Байтұрсынұлы зат есім мен сын есімнің айырмашылығы ретінде зат есім нәрсенің атаса, сын есім нәрсенің сынын білдіретінін айтады. Ғалым зат есім мен сын есімді жіктеуде жалпы грамматика, түсінік, ұғым сияқты логикалық категориялар қағидаттарын негізге алған. Бұл ғалымның сан есім, есімдік, етістіктерге берілген анықтамаларында да айқын көрініс тапқан. Еңбектерін шәкірт балаларға арнағандықтан, ғалым тіл білімінің негізгі ұғымдарын түсінікті тілмен жеткізуге тырысқан. «Тіл құралы» (қазақ тілінің сарфы) деген жалпы атауы болғанмен, оларды тарауларға жіктеуде фонетика дыбыс жүйесі мен түрлері – морфология сөз жүйесі мен түрлері – синтаксис сөйлем жүйесі мен түрлері деп берілген. Яғни, тұтастай алғанда, тіл – жүйе ретінде сипатталып, әрқайсысының өзіндік ерекшелігі айқындалған. Ғалым оқулық түзуде әдістер ретінде жекеден жалпыға қарай ойыса отырып, оқушылардың материалды оңай меңгеруін ескерген. Ғалымның ұстанымдарын кейінгі оқулық авторлары да (Қ.Жұбанов, Т.Шонанов, Қ.Кемеңгерұлы т.с.с.) басшылыққа алып, сөз таптарын ажыратуда меже етеді.

А.Байтұрсынұлы еңбектерін талдау арқылы ғалымның «морфологиялық концепт» деген атауды қолданбаса да, оның табиғатын, өзіндік ерекшелігін терең зерделегенін байқаймыз. Грамматика мен лексиканың өзара қатысын сипаттай келіп, ғалым тіл жүйесінің негізгі концептуалды құрауыштарын көрсетіп, олардың грамматикада көрініс тапқан ұғымдар (және концептілер) құралатынын түсінген.

А.Байтұрсынұлы сөз таптарына берген анықтамасында да когнитивті грамматиканың метатілін қалыптастырған: «Демеу дегеніміз – екі сөздің арасын, яки екі сөйлемнің арасын жалғастыруға демеу болатын сөздер немесе кей сөздер жалғау орнына жүреді һәм жалғаулар сияқты басқа сөздердің шылауында тұрмаса, өз алдына мағына шықпайды. Сондай сөздерді жалғаулық дейміз» [2, 54 б.]. Яғни ғалым сөз таптарын логикалық тұрғыдан ғана сипаттамай, грамматикалық талдауларға иек артқан.

Тарихи даму барысында танымның екі түрі – *сезімдік* және *логикалық* таным қалыптасқан. *Сезімдік таным* адамның сезім мүшелері арқылы қабылдау, түйсіну қызметімен байланысты болса, *логикалық таным* ойлау нәтижесінде қандай да бір құбылыстардың мәнін, өзіндік ерекшеліктерін, заңдылықтарын айқындауға бағытталған. Тіл адам дүниетанымын білдіреді. Ғалам бейнесі – адамның түрлі сезім мүшелері (көру, есту, тері, дәм) қабылдайтын санасы арқылы түйсініп, ақпаратты өңдеу нәтижесінде түзіледі. Концептілер негізінен *бейвербалды түзілім* болып табылады. Оларға сенсорлық және моторлы репрезентациялар негіз болады. Сол себепті концептінің қалыптасуы үшін тілдің керегі бола қоймайды. А.Байтұрсынұлы еңбектерінде адамның сезім мүшелері түгел қамтылған: «Зат тегінде екі түрлі: біреулері – көзге көрінетін, құлаққа естілетін, мұрынға иіскелетін, тілге татылатын, денеге сезілетін деректі заттар, екіншілері – көзге көрінбейтін, құлаққа естілмейтін, мұрынға иіс келмейтін, тілге татылмайтын, денеге сезілмейтін, адам ақылмен ғана білетін дерексіз заттар. Сол деректі һәм дерексіз заттардың атын көрсететін сөздерді зат есім дейміз» [2]. А.Байтұрсынұлы еңбектеріндегі адамның сенсорлық қабылдауына қатысты жіктеулерін мектеп оқулықтарының авторлары ескеріп, деректі және дерексіз зат есімдерді топтастыруда сезім мүшелері түгел қамтылуы керек деп ойлаймыз.

Тілдің сөздік құрамын зерттеу арқылы сөйлермендердің тілінде көрініс тапқан негізгі құндылықтарды айқындауға болады. Бұл орайда тілдің тұрпат

межесімен қатар мазмұн межесін де ескеру қажет. Тілдік семантика белгілі бір тілдік ұжымға және жеке сөйлерменге тән мәдениет әлемінің ерекшелігін сипаттайды. Адам мен халықтың дүниетанымын бейнелейтін адамзат санасы мәдениеті мен тілі арқылы көрініс табады. Әр адам белгілі бір ұлттың өкілі болғандықтан, ұлттық дәстүр, тіл, тарихы, әдебиеті бөлек болады. Әр тіл дүниені өзінше бейнелейді. Адам болмысты тілі арқылы таниды. Этномәдени ақпарат санада шифр, код түрінде көрініс табады. Сол арқылы этнотілдік санада тілдік мәндерде кодталған әлем бейнесі көрінеді. Ғаламның тілдегі көрінісі осы тілде сөйлейтін халықтың ұжымдық шығармашылығы болып табылады. Әрбір жаңа ұрпақ (буын) ана тілін меңгерумен қатар ұлттық сипат, дүниетаным көрініс тапқан мәдениет кешенін де қабылдайды. Тіл ғалам мен мәдениетті бейнелеумен қатар сөйлерменін қалыптастырады, оның салт-дәстүрін, дүниетанымын, ділін, ұлттық сипатын, идеологиясын айқындайды. Әр халық мәдени, тарихи даму барысында қоршаған ортамен тығыз байланыста әлем туралы білімін жинақтап, сақтайды, вербалды сана, ерекше мәдени код түрінде тіл арқылы ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп отырады. Жастардың үлкендердің сөзін түсіне алмауы немесе ақын-жазушылардың шығармаларын түсіне алмауы этномәдени кодты игере алмау салдарынан туындайды.

Қазіргі кезде тіл білімі тілдің лексикалық, грамматикалық жүйесінде әлемнің концептуалдану ерекшелігін, яғни тілдің ғаламды қалай жіктейтінін, оны қалай көрсететінін, бейнелейтінін зерттеп, табиғи тілдің метатілге айналу үрдісін тексеруді мақсат етіп отыр. Бұл орайда әсіресе грамматикалық категорияға, яғни сөз таптарына семантикалық интерпретация жасау, семантикалық тұрғыдан сипаттау ерекше маңызды болады. Сөз таптарының когнитивті сипаты «әлем – адам – таным – тіл – адам – әлем» үлгісі бойынша үнемі өзгеріп отыратын тілдің мәнін түсінуге мүмкіндік береді, сондай-ақ әлемді тануда когнитивті құбылыс ретіндегі таным ерекшелігін, тілдің қызметін айқындауға жол ашады. Концептуалды мазмұнды талдамайынша, тілдік формалардың қолданыс ерекшеліктерін түсіндіріп беру мүмкін емес. Сөздің лексикалық және грамматикалық мағыналары адамның ғалам туралы түсініктерімен, концептуалды жүйемен тығыз байланысты болады. Түрлі деңгейдегі концептілер мен білімнің түрлі форматтарын, білімнің ұйымдасу тәсілдерін түсіну арқылы ғана адам тілдің қолданысын толыққанды түсіне алады. Лексика санада көрініс тапқан заттар мен құбылыстардың ерекшелігін зерделеп, белгілі бір тілде сөйлейтін, нақты тілдік ұжым танып, игерген ғалам бейнесін репрезентациялайды. Ғалам бейнесі жекелеген құрауыштарын (заттар мен құбылыстарды) ғана емес, сонымен қатар олардың арасындағы байланысты да түйсінуді қажет етеді. Синтаксис ғаламның бөлшектенетін құрауыштарының байланыстарын тексереді. Морфология – тілдік білімді объективтендіретін, ғалам туралы білімді құрайтын сала болып табылады. Онда морфологиялық категориялар мен тұлғалардың тілде қалай концептуалданатыны туралы білім қоры жинақталып, адамның концептуалды жүйесін құруда маңызды орын алатын, ғалам бейнесін қалыптастыратын іргелі концептілердің тіл туралы білімді құраудағы орны сипатталады. Әр тілдің грамматикалық және концептуалды жүйесінің ерекшеліктері, басқа тілде кездеспейтін морфологиялық жолмен берілетін концептілер жиынтығы болады, онда бір тілден екінші тілге ауысып отыратын морфологиялық категориялар да болады. Мұндай ерекшеліктер морфологиядағы концептуалдану деңгейлеріне

байланысты. Себебі білім түрліше құрылымдалады. Тілдік білім морфологияның концептуалды кеңістігінде сақталып, репрезентацияланады. Онда тілдік мағына, категориялар мен тұлғалар туралы білімдер сақталып, ғаламның тілде қалай концептуалданатыны көрінеді. Тілдік емес бірліктермен қатар болмыс нысандарының бірі ретінде тіл де концептуалданады. Тілдік білімнің концептуалдану жолдарының бірі – морфология. Морфология деңгейіндегі концептуалдау ерекшелігі – ол білімді құрылымдай отырып, лексикалық жолмен берілген концептуалды материал үшін қабат, тор түзіп, белгілі бір деңгейде лексиканың қажетін өтейді.

Когнитивті тұрғыдан алғанда, морфологияның негізгі бірлігі – морфологиялық категория болып табылады, ол сөз тұлғаларында көрініс тауып, парадигмаға бірігеді. Морфологияны морфема деңгейіне қатысты ғана емес, сөздердің түрлі топтарын репрезентациялайтын тұтас морфологиялық құрылымдар деңгейінде қарастыру қажет. Морфологиялық категориялар мен тұлғалар концептуалды деңгейде, негізгі танымдық үдерістер қатарында сипатталады. Морфологияның ғалам туралы білімді тіркеп, жіктеуі, категорияларға бөлуі осыған байланысты болады. Бүгінде лексикалық мағынасы түсініксіз, көнерген сөздерге этимологиялық талдау жасауда грамматикалық концептосфера тұрғысынан морфологиялық концептілер жүйесі арқылы сөз мағынасын айқындауға болады: сөздің қай тұлғада, қандай сөз табы ретінде қолданылуына байланысты морфологиялық концептілер де, лексикалық бірліктер сияқты, сөз мағынасын айқындауда маңызды қызмет атқарады. Алайда тіл және сөйлесім әрекетін толық түсіну үшін лексикалық және грамматикалық концептілер бірлікте сипатталуы керек. Морфологиялық концептілер ментальді түзілім ретінде тіл құрылымында грамматикалық құралдар арқылы көрінеді. Бұл концептілер ментальдік концептілерде сипатталады.

Морфологияның категориялау үдерістерімен байланысы морфологияның ғалам туралы білімді қалай объективтендіріп, топтастыратынын да көрсете алады. Морфологиялық бірліктердің когнитивті қызметі ойлау үдерісімен, адамның интеллектуалды және ментальді қызметімен, ақпаратты өңдеу, сақтау, жіктеуімен байланысты болады. Морфологияда концептуалды жүйенің маңызды бөліктері категорияланады. Сол себепті морфологиялық категориялар мен тұлғалар категориалды мағынаның ерекше деңгейінің жалпылану, репрезентациялану жолы болып табылады. Морфологиялық жолмен берілетін концептуалды жүйенің категориалды бөлігі морфологиялық жолмен берілетін концептілер түрінде көрініс тауып, морфологияның концептуалды кеңістігін құрайды, морфологиялық репрезентацияның тілдегі когнитивті негізін түзеді.

Концептуалды және семантикалық деңгейлердің өзара байланысын нәтижесінде концептуалды жүйеде тілдік бірліктер қолданылады. Концептуалды ақпараттың маңызды бөлігі, тіл үшін маңызды болатын мағыналар тілдің грамматикасында, әсіресе морфологиясында көрініс табады. Бұл табиғи, логикалық сұрыптау негізінде жүзеге асады. Алайда алдымен барлық мағыналар лексика деңгейінде көрініс тауып, кейін олардың ішіндегі ең маңыздылары ғана морфология, грамматика деңгейіне өтеді.

Сөз таптары – адамның таным әрекеті арқылы айналасын категоризациялау негізінде қалыптасады. Сондай-ақ сөз таптарын табиғи категория ретінде

қарастыруда адамның сан ғасырлық тәжірибесін түйсіну, оны тілдік құралдармен объективтірендіруге негізделген когнитивті қабілеті көрініс табады. Тілдік семантика тілдік таңбаларда бейнелейтін, сөз таптары арқылы көрініс табады. Түрлі сөз таптары (зат есім, сын есім, етістік т.б.) қолданыс барысында сананың түрлі құрылымдарын белсенді етіп, түрлі бейне, әсер беретіні, яғни түрліше сипаттайтын, түрліше ұғым тудырады. Когнитивтік құбылыс ретінде сөз таптары адамның әлемді тану, қабылдау, түсіну ерекшеліктерін көрсетеді. Сол арқылы таным иесі – субъектінің ментальді ерекшелігі айқындалады. Бұл ерекшеліктер тілде кеңістік, уақыт, сапа категорияларында көрініс табады.

Морфологиялық концепт – тілдің морфологиялық құрылымын айқындайтын ментальді сапаның бірлігі, сонымен қатар ол – морфологияны ғылым ретінде сипаттайтын ұғым. Яғни морфологиялық концептілер метатілдік морфологиялық концепт ретінде грамматикалық терминологияға енеді. Шылау сөздер, оның ішінде үстеу, демеу, жалғаулықтарға берген анықтамасында А.Байтұрсынұлы морфологиялық концептінің метатілін пайдаланған: «Демеу дегеніміз – екі сөздің арасын яки екі сөйлемнің арасын жалғастыруға демеу болатын сөздер немесе кей сөздер жалғау орнына жүреді хәм жалғаулар сияқты басқа сөздердің шылауында тұрмаса, өз алдына мағына шықпайды. Сондай сөздерді жалғаулық дейміз» [4, 54]. Яғни ғалым сөз таптарын логикалық тұрғыдан ғана сипаттамай, грамматикалық талдауларға иек артқанын көреміз.

Морфологиялық категориялар морфологиялық бірліктер, сөздердің морфологиялық топтары көрініс тапқан ментальді мәнділік болып табылады. Бейсаналы сезімде орын ала отырып, морфологиялық концептілер сөйлеу әрекетін айқындайды, оларды белгілі бір құрылымға келтіріп, коммуникация үдерісінде грамматикалық тұлғалар ретінде көрініс табады. Ендеше, морфологиялық категорияларды ғаламның концептуалдануы тұрғысынан қарастырудың мәні зор. Бұл морфологиялық категориялардың ерекшелігі мен қолданысын сипаттап, оған негіз болған концептуалды құрылымдарды анықтауға, сол арқылы морфологиялық жолмен берілген, яғни морфологияның концептуалды кеңістігі арқылы көрініс тапқан тілдің бүкіл концептуалды жүйесін сипаттауға мүмкіндік береді.

Сонымен, грамматикалық категориялар мен көрсеткіштер түрінде көрініс тапқан морфология деңгейіндегі білімдерді айқындау арқылы морфологиялық категориялар мен тұлғалардың тілішілік ерекшеліктері айқындалып, морфологиялық бірліктердің концептуалды мазмұнды репрезентациялаудағы орны көрсетіледі. Мұндай зерттеулер қалыптасқан тұжырымдарға жаңа қырынан сипаттауға жол ашады, морфологияның тіл жүйесіндегі орнын айқындап, сөйлеу әрекетіндегі маңызын түсінуге, морфологиялық категориялардың тұрпат және мазмұн межесін тануға мүмкіндік береді. Морфологиялық категорияларды осылайша талдау тілді когнитивті бағытта зерттеуге арналған еңбектердің дамып, өркендеуіне жол ашады. Бұл орайда А.Байтұрсынұлы еңбектерінің берері мол. Сол себепті ғалымды ұлттық когнитивтік лингвистиканың метатілін қалыптастырушы ретінде тануға болады.

ӘДЕБИЕТ

1. Байтұрсынұлы А. Ақ жол: өлеңдер мен тәржімелер, публицистикалық мақалалар және әдеби зерттеу. – Алматы: Жалын, 1991. – 122 б.

2. Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. 3-т. Тіл құрал (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы: Алаш, 2005. –352 б.

Материал редакцияға 05.01.2017 жылы түсті.

К. ДУЙСЕНОВ¹

¹А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
кіші ғылыми қызметкері, педагогика ғылымдарының магистрі

ЛАТЫН ГРАФИКАСЫ НЕГІЗІНДЕГІ ЖАҢА ҚАЗАҚ ӘЛІПБИІ ЖӘНЕ UNICODE ЖҮЙЕСІ

Аннотация: Мақалада латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиін енгізудің кейбір техникалық аспектілері қарастырылады. Әліпбиде базалық латынның 26 таңбасын ғана пайдаланудың актуалдылығы талданады. Техникалық тұрғыдан кеңейтілген латын таңбаларын пайдаланудың мүмкіндіктері қарастырылады. Unicode – таңбаларды кодтаудың халықаралық стандартына шолу жасалады. Unicode-тың нұсқалары, басылымдары, қамтитын тілдері мен жазу жүйелері және жалпы таңбалар жиынтығы сипатталады. Соның ішінде латын таңбаларының жиынтығына қатысты статистикалық мәліметтер келтіріледі. Ақпараттық технологиялар саласында қолданылатын және Unicode кестелеріне сүйенетін ISO/IEC 10646 халықаралық стандарты қарастырылады. Сондай-ақ ISO/IEC 10646 стандартынан туындайтын UTF-8 (Unicode Transformation Format) форматы сипатталады.

Тақырыбы: Латын графикасы негізіндегі жаңа қазақ әліпбиі және Unicode жүйесі.

Түйін: Латын графикасы негізіндегі жаңа қазақ латын әліпбиі, Unicode кестелері, Unicode консорциумы, Кеңейтілген латын таңбалары, ISO/IEC 10646 Әмбебап Кодталған Таңбалар Жиынтығы Халықаралық стандарты.

Тірек сөздер: латын графикасы, жаңа қазақ әліпбиі, Unicode, ISO/IEC 10646, UTF-8, латын таңбалары.

Тема: Новый казахский алфавит на основе латинской графики и система Unicode

Резюме: Новый казахский алфавит на основе латинской графики, таблицы Unicode, консорциум Unicode, Расширенная латиница, Международный стандарт ISO/IEC 10646 Универсальный Набор Кодированных Символов.

Ключевые слова: латинская графика, новый казахский алфавит, Unicode, ISO/IEC 10646, UTF-8, латинские символы.

Subject: The new Kazakh alphabet based on the Latin script and the Unicode system.

Abstract: The new Kazakh alphabet based on the Latin script, Unicode tables, The Unicode Consortium, Extended Latin, International Standard ISO/IEC 10646 Universal Coded Character Set.

Keywords: Latin script, new Kazakh alphabet, Unicode, ISO/IEC 10646, UTF-8, Latin characters.

Әліпбиіміздің латын қарпіне көшуіне байланысты әлеуметтік желі мен БАҚ-та пікірталас, ақпарат кеңістігінде толқу туғызып жатқан мәселенің ең

бастысы әліпбидегі әріп құрамға қатысты болып отыр. Көптеген әліпби нұсқасы көрсетіліп, түрлі топ өз идеясын ұсынып жатыр.

Осы әліпби жобаларын қарастырғанда оларға тән бір ортақ ерекшелік байқалды. Бұл құбылысқа үйреніп кеткеніміз соншалық тіпті мән бермейміз. Әлеуметтік желі, сайт, түрлі платформаларда ұсынған жобаларда латын әліпбиі таңбалары сол қалпы көрініс береді. Ғаламтор таңбаларды бірден таниды, түрін бұзбай коммуникация құралдарының монитормына шығарады. Қалайша сайттар әлемнің әртүрлі жазуындағы алуан әріп таңбаларын таниды? Әріптер әртүрлі әлеуметтік желілер мен мессенджерлерде бірдей жинақы көрінеді, диакритикалық белгілерге де қарамай еш қиындықсыз форматталады. Диакритикалық белгі түгіл қытай иероглифтерін, армян, грузин, еврей, ежелгі грек, копт сияқты көнеден келе жатқан жазу таңбаларын да бірден ажыратады. Осы сұрақтардың жауабын табу мақсатында ізденісімізді сайттардың кодын ақтарудан бастадық.

Ғаламтор парақтарында символдарды тану үшін “charset” (‘character set’ – таңбалар жиынтығы) атрибуты жауап береді. Көп жағдайда “charset” атрибутының жанында UTF-8 (UTF-16, UTF-32) таңбалар кодтауын пайдаланады. UTF-8 (Unicode Transformation Format) – таңбаларды кодтаудың ресми бекітілген және өзіне 1 112 064 таңбаға дейін сыйдыра алатын формат. UTF-8 негізі ISO/IEC 10646 Әмбебап Кодталған Таңбалар Жиынтығы Халықаралық стандартынан [1] алынады. Стандарт ақпараттық технологиялар саласында қолданылады. ISO/IEC 10646 стандарты өз кезегінде Unicode консорциумының кестелеріне сүйенеді.

Unicode жайында біраз ақпарат бере кеткен жөн болмақ. Unicode – 1991 жылы технологиялық компаниялар арасында таңбалардың кодталуын стандарттау бойынша жұмыс тобы негізінде құрылған коммерциялық емес консорциум. Консорциум 1991 жылдан бастап унификацияланған және кодталған таңбалардың кестесі мен әлем тілдерінің жазу жүйелері таңбаларын жариялап келеді. Сондай-ақ Unicode (көне түркі, мысыр, авеста, руна жазуы, сына жазу секілді) қолданыстан шыққан жазуларды (ескі сирия, манихей, ронго, финикия және т.б.), өлі тілдердің таңбаларын, брайль іздері, валюта таңбаларын, техникалық символдарды (маджонг, ойын картасы, домино және т.б.), ойын таңбаларын, емоджилерді кодтаумен айналысады. Осы уақытқа дейін Unicode кестелерінің 21 басылымы жарияланды (кестені қараңыз).

2017 жылы маусымда жарияланған Unicode 10.0 [2] нұсқасында барлығы 136 755 таңба бар. Оның ішінде 954 [3] латын таңбасы бар. 128 US-ASCII және 826 кеңейтілген латын таңбасы. Сондай-ақ 288 фонетикалық таңба бар. Unicode базасындағы таңбалардың алуан түрлілігі мен кеңдігі туралы мұндай ақпараттан хабардар болған кез келген адам үшін 2017 жылдың 11 қыркүйегінде ҚР Парламентінде қазақ тілінің жаңа латын әліпбиін ұсынған Ш.Шаяхметов атындағы Тілдерді үйлестіру орталығының директоры Е. Тілешовтің “смартфондар мен өзге де жазба құралдары бізге түрлі елден келеді, онда латынның 26 ғана әрпі бар” [4] дегені не әдейі ақпаратты бұрмалау, не білместіктен туындаған қате пікір болып табылады. Себебі қазіргі ақпараттық технологиялар саласындағы стандарттардың икемділігі мен ақпаратты өңдеу, жанартудың алуан түрлі мүмкіндіктері зор, бұларды жоғарыда келтірілген мәліметтер, тіпті осы мақаланы оқып отырған сайттың коды да дәлелдеп отыр. Мұның бәрі Е.Тілешов мырзаның өз жобасының артықшылығы ретінде келтірген пікірін жоққа шығарады.

Қазақ тілінің латын әліпбиі жобаларымен танысудан туындаған бақылау-

ларымызға жауап іздеу бізді IT-кеңістіктегі латынграфикалы таңбаларға қатысты техникалық құжаттарды, әртүрлі халықаралық стандарттарды жан-жақты зерттеуге итермеледі. Әр құжатпен танысып отырып, күнделікті смартфон бетінде көретін түзу де әдемі әріптердің артында үлкен техникалық негіз (background) бар екеніне көзіміз жетті. Unicode консорциумы 1991 жылдан бері бүкіл таңбаларды стандарттап дайындап, өте жемісті жұмыс жасағанын көрдік. Демек, Unicode базасында жоқ деп, пернетақтадағы 26 қаріппен шектеліп, төл дыбыс және төл жазуымыздың принциптерінен бас тартып, әліпбиіміздің тілдік тұрпатынан айырылып қалуға еш негізі жоқ. Сондықтан өзі стандартталып, өзі кодталып қойған Unicode базасындағы латын таңбаларынан тіліміздің ішкі талаптарына жауап беретін әліпби жасамасақ, бізге сын. Unicode кестелеріндегі бас әріп және кіші әріптің 954 латын таңбасы ішінен төл дыбыстарымызды қамтитын, тілдің ішкі заңдылығына сәйкес келетін ыңғайлы әрі ұтымды әліпбиге таңба табылар деген үміт зор.

Мақалада келтірілген барлық дерек ашық ақпарат көздерінен алынды.

Unicode нұсқалары

Нұсқа	Уақыты	ISO/IEC 10646 редакцияларындағы көрінісі	Тілдер/Жазу жүйелері	Таңбалар	
				Барлығы	Ескерілетін мәлімет
1.0.0	1991 қазан		24	7 161	Араб, Армян, Бенгали, Бопомофо, Кирил, Деванагари, Грузин, Грек және Копт, Гуджарати, Гурмухи, Хангул, Еврей, Хирагана, Канада, Катакана, Лао, Латын, Малайлам, Ория, Тамил, Телугу, Тай, Тибет таңбалары қосылды.
1.0.1	1992 маусым		25	28 359	20 902 унификацияланған Қытай, Жапон, Корей (бұдан әрі – ҚЖК) идеографы қосылды.
1.1	1993 маусым	ISO/IEC 10646-1:1993	24	34 233	Бастапқы 2 350 Хангул таңбасына 4 306 астам таңба қосылды. Тибет алынып тасталды.
2.0	1996 шілде	ISO/IEC 10646-1:1993 қосымша толықтырулар 5, 6 және 7	25	38 950	Бастапқыдағы Хангул таңбалары өшірілді, ал жаңа 11 172 таңба жаңа орынға көшірілді. Тибет жаңа таңбалар тізбегімен артқы жаңа орынға ауысты.
2.1	1998 мамыр	ISO/IEC 10646-1:1993 қосымша толықтырулар	25	38 952	Еуро таңбасы және объектінің орнын ауыстыру таңбасы қосылды.
3.0	1999 қыркүйек	ISO/IEC 10646-1:2000	38	49 259	Чироки, Эфиоп, Кхмер, Моңғол, Бирма, Огам, Руникалық, Синхала, Сирия, Тана, Біріккен Канада аборигендері таңбалары, И таңбалары мен Брайль іздері қосылды.

3.1	2001 наурыз	ISO/IEC 10646-1:2000 ISO/IEC 10646-2:2001	41	94 205	Десерет, Готикалық және ескі Италия жазуы, Батыс музыкалық және Византия музыкалық таңбалары мен 42 711 ҚЖК таңбасы қосылды.
3.2	2002 наурыз	ISO/IEC 10646-2:2001	45	95 221	Филиппин жазулары: Бухид, Хануно, Тагалог, Тагбануа қосылды.
4.0	2003 сәуір	ISO/IEC 10646:2003	52	96 447	Кипр жазулары, Лимбу, Linear В, Осман (Сомали жазуы), Шави, Тай Ли, Угар жазуы және Гексаграмма таңбалар қосылды.
4.1	2005 наурыз	ISO/IEC 10646:2003 қосымша толықтырулар 1	59	97 720	Бугин, Глаголица, Харошти, Жаңа Тай Лу, Ескі Парсы, Силоти, Нагри, Тифна қосылды, Грек пен Копт бөлінді, Ескі грек сандары мен музыкалық таңбалар қосылды.
5.0	2006 шілде	ISO/IEC 10646:2003 қосымша толықтырулар 1, 2	64	99 089	Балин, Сына жазу, Нко, Фагс-па, Фонетикалық таңбалар қосылды.
5.1	2008 сәуір	ISO/IEC 10646:2003 қосымша толықтырулар 1, 2, 3 және 4	75	100 713	Кари, Чам, Кайа Ли, Лепча, Лесия, Лидия, Ол Чики, Реджанг, Саураштра, Судан мен Вай қосылды. Фаистос дискісі, Маджонг тастары, Домино тастары таңбалары қосылды.
5.2	2009 қазан	ISO/IEC 10646:2003 қосымша толықтырулар 1, 2, 3, 4, 5 және 6, теңге таңбасы	90	107 361	Авеста, Бамум, Мысыр, Империялық Арамей, Көне Пехлеви, Көне Парфия, Ява, Кайги, Ли Су, Митей Майек, Ескі Оңтүстік Араб, Көне Түркі, Самаритан, Тай Там, Тай Виет жазулары қосылды.
6.0	2010 қазан	ISO/IEC 10646:2010 қосымша үнді рупии таңбасы	93	109 449	Батак, Брахма, Мандайк, ойын карталары таңбалары, көлік және карта таңбалары, алхимия таңбалары, эмотикон мен емоджи, 222 унификацияланған ҚЖК таңбасы қосылды.
6.1	2012 қаңтар	ISO/IEC 10646:2012	100	110 181	Чакма, Меройтик қиғаш, Миао, Шарада, Сора, Компенг, Такри қосылды.
6.2	2012 қыркүйек	ISO/IEC 10646:2012 қосымша түрік лирасының таңбасы	100	110 182	Түрік лирасының таңбасы.
6.3	2013 қыркүйек	ISO/IEC 10646:2012 қосымша алты таңба	100	110 187	5 қосбағытты форматтау таңбасы.

7.0	2014 маусым	ISO/IEC 10646:2014 қосымша толықтырулар 1 және 2, рубль таңбасы	123	113 021	Басса Ва, Кавказ Албан, Дуплоян, Елбасан, Гранта, Ходжки, Кудоуади, Linear A, Махаджани, Манихей, Менде Кикакуй, Моди, Мро, Набата, Ескі Солтүстік Араб, Ескі Перм, Пахау, Хмонг, Палмир, Пау Син Хау, Орта Пехлеви, Сиддам, Тирхута, Уаранг Сити, Динбатс.
8.0	2015 маусым	ISO/IEC 10646:2014 қосымша толықтырулар 1, лари таңбасы, 9 унификацияланған ҚЖК (Қытай, Жапон, Корей) таңбасы, 41 емоджи таңбасы	129	120 737	Ахом, Анадолы Иероглифтері, Хатран, Мултани, Ескі Мажар, Таңба жазу. 5 771 унификацияланған ҚЖК идеографы. Чироки әріптері.
9.0	2016 маусым	ISO/IEC 10646:2014 қосымша толықтырулар 1 және 2, Адлам, Неуа, Жапон теледидар таңбалары, 74 емоджи мен таңба	135	128 237	Адлам, Байксуки, Маршен, Неуа, Осаге, Таңғұт және 72 емоджи.
10.0	2017 маусым	ISO/IEC 10646:2017 қосымша 56 емоджи таңбасы, 285 хентайгана таңбасы, 3 төртбұрыш Занабазар таңбасы	139	136 755	Занабазар төртбұрыш, Сойомбо, Масарам Гонди, Нушу, Хентайгана. 7 494 унификацияланған ҚЖК идеографы және 56 емоджи.

ӘДЕБИЕТ

1. ISO/IEC 10646 Әмбебап Кодталған Таңбалар Жиынтығы Халықаралық стандарты [Электрон ресурс]. – URL: <https://www.iso.org/standard/56921.html> (жүгіну уақыты 28.09.2017).
2. Unicode консорциумының техникалық құжаттары [Электрон ресурс]. – URL: <http://www.unicode.org/reports/index.html#standards> (жүгіну уақыты 28.09.2017).
3. Unicode кестелері [Электрон ресурс]. – URL: <http://www.unicode.org/charts/> (жүгіну уақыты 28.09.2017).
4. Қазақ әліпбиінің жаңа нұсқасы ұсынылды [Электрон ресурс]. – URL: https://kaz.tengrinews.kz/kazakhstan_news/kazak-alpbinn-jana-nuskasyi-usuinyldyi-283386/ (жүгіну уақыты 28.09.2017).

Материал редакцияға 05.01.2017 жылы түсті.

М.В. ПИМЕНОВА¹

¹Военный институт (инженерно-технический)
Военной академии МТО им. А.В. Хрулева

ТЕОРИЯ МЕНТАЛЬНОСТИ В ЗЕРКАЛЕ ЯЗЫКА И КУЛЬТУРЫ
(Посвящается юбилею замечательного казахского профессора Багдан
Катаевны Момыновой)

Аннотация: Как показывают исследования, выполненные в русле теории ментальности, стереотипы складываются очень быстро – в течение 15-20 лет. Эти стереотипы глубоко внедряются в сознание носителей языка и практически не замечаются ими. Такие изменения ментальности в диахронии языка в статье иллюстрируются примерами из пословиц и поговорок, а также дней недели. Для наглядности берется материал как из русского, так и из английского и немецкого языков.

Тақырыбы: Тіл және мәдениет аясындағы таным теориясы

Түйін: Таным теориясына сәйкес жүргізілген зерттеулер көрсеткендей, стереотиптер өте жылдам дамып келеді – 15-20 жыл. Бұл стереотиптер ана тілін білетін адамдарға терең ендіріліп келеді. Мақала түсінікті болу үшін материал орыс, ағылшын және неміс тілдерінен алынды.

Тірек сөз: стереотип, әлемнің тілдік бейнесі, менталитет теориясы, менталитет.

Тема: Теория ментальности в зеркале языка и культуры

Резюме: В статье подчёркивается факт, что стереотипы глубоко внедряются в сознание носителей языка и практически не замечаются ими. Такие изменения ментальности в диахронии языка иллюстрируются в статье примерами из пословиц и поговорок, а также дней недели.

Ключевые слова: стереотип, языковая картина мира, теория ментальности, ментальность.

Subject: Theory of mentality in the mirror of language and culture

Abstract: The article highlights the fact that stereotypes are deeply embedded in the minds of native speakers and are hardly noticed by them. Such changes in mentality in the diachronic of language are illustrated by examples of proverbs and sayings in the article, as well as days of the week.

Keywords: stereotype, language picture of the world, theory of mentality, mentality.

Культура народа – одно из самых устойчивых явлений в мире. Язык – часть культуры. Именно язык сохраняет формы и категории, которые соответствуют ментальности народа [1]. Важнейшими показателями причастности к той или иной культуре являются мимика и жесты. Вопросами жестов и мимики

занималась известный казахстанский профессор, доктор филологических наук Багдан Катаевна Момынова [2; 3].

Исследования в русле теории ментальности позволяют наблюдать изменения в сознании носителей языка, что влияет на языковую картину мира в целом, испытывающую трансформацию в разные периоды времени [4; 5; 6]. Прежде всего, это относится к стереотипам. Стереотип – это готовая схема восприятия. Рассмотрим языковые стереотипы в данной статье.

Бытует мнение, что обычно для существенных изменений в сознании людей необходимо длительное время. Это так. Примером этому могут служить пословицы и поговорки, дошедшие до нас в усеченной форме. Если же мы рассмотрим их исходные варианты – бросаются в глаза заложенные в них кардинально иные смысловые нагрузки:

За двумя зайцами погонишься – ни одного [кабана] не поймаешь.

Куручка по зёрнышку клюет, [а весь двор в помёте].

Комар лошадь не повалит, [пока медведь/ волк не подсобит].

Кто старое помянет – тому глаз вон, [а кто забудет – тому оба].

О мёртвом хорошо, или ничего, [кроме правды].

От работы кони дохнут, [а люди крепнут].

Аппетит приходит во время еды, [а жадность – во время аппетита].

Бедность – не порок, [а несчастье].

Пословицы и поговорки – это формулы ситуаций. В них отображены готовые схемы отношения к действительности. В полных вариантах пословиц и поговорок, указанных выше, как видим, прочитываются совершенно другие схемы восприятия действий и ситуаций, чем в тех, к которым мы привыкли.

Стереотипы могут появляться в сознании человека и быстро закрепляться в нем. Посмотрите, как мы понимали фразы еще 15-20-25 лет назад: *Дай мне 45 рублей на метро. Я буду в лесу, ты мне позвони. Не могу войти в почту. Случайно стер «Войну и мир». Да ты на телефоне посчитай. Скинь мне фото на мыло. Я телефон дома забыл.*

Стремительно развитие научно-технического прогресса приводит к тому, что и стереотипы формируются стремительно. Темп жизни заставляет человека быстро впитывать то новое, что формируется в современной культуре.

Еще одним показательным примером изменения ментальности в диахронии выступают дни недели. Мы привыкли к семидневке, в которой закреплены имена за определенными днями недели. И мы не замечаем нарушения логики в этих названиях. Разберемся с этим нарушением подробнее.

Внимание привлекает название середины недели – *среда*. Среда – это середина, сердцевина, центральная часть. Для многих языков идея середины, центра является важной, в том числе и для времени (и на немецком языке среда именуется *Mittwoch* «середина»). Однако в той неделе, которой пользуемся мы, среда вовсе не центральная точка. Среда – третий день недели из семи, а должен был бы быть четвертым, чтобы «встать» в центр недели. Логика счета нарушена, а мы этого и не замечаем.

Одним из объяснений этому явлению служит календарь, которым пользовались в России до 1917 года. Вот этот календарь:

КАЛЕНДАРЬ на 1917 годъ.							
Дни.	ЯНВАРЬ.	ФЕВРАЛЬ.	МАРТЪ.	АПРѢЛЬ.	М А Й.	І Ю Н Ъ.	Дни.
Воскр.	1 21 22 23	5 12 19 26	5 13 19 26	2 9 16 23 30	1 11 21 28	4 11 18 25	Воскр.
Понед.	2 9 16 23 30	6 13 20 27	6 13 20 27	3 10 17 24	1 8 15 22 29	5 12 19 26	Понед.
Вторн.	3 10 17 24 31	7 14 21 28	7 14 21 28	4 11 18 25	2 9 16 23 30	6 13 20 27	Вторн.
Среда	4 11 18 25	1 8 15 22	1 8 15 22 29	5 12 19 26	3 10 17 24 31	7 14 21 28	Среда
Четв.	5 12 19 26	2 9 16 23	2 9 16 23 30	6 13 20 27	4 11 18 25	1 8 15 22 29	Четв.
Пятн.	6 13 20 27	3 10 17 24	3 10 17 24 31	7 14 21 28	5 12 19 26	2 9 16 23 30	Пятн.
Субб.	7 14 21 28	4 11 18 25	4 11 18 25	8 15 22 29	6 13 20 27	3 10 17 24	Субб.
☐	1. Новый годъ	2. Свѣтлыя Господне.	25. Благовѣщ. Пресв. Богородицы.	1 Стр. седми	6. Рожд. Е. И. В.	29. Св. Апост.	☐
☐	6. Крещеніе Господне.	10. Пяти и Субб. масл.	26. Вх. Г. въ Іер.	2-8. Пасха Хр.	9. Пер. ж. Н. Ч. И. Соз. Гос. 14. Кр. Иах. И. В. 21. Д. С. Тр. 22. Д. С. Дуза.	Петра и Павла.	☐
☐			30-31. Стр. седми.	25. Тез. Гос. Имп. Ал. Феодр.	25. Рож. Ея И. В. Г. И. Ал. Феодр.		☐
Дни.	І Ю Л Ъ.	АВГУСТЪ.	СЕНТЯБРЬ.	ОКТАБРЬ.	НОЯБРЬ.	ДЕКАБРЬ.	Дни.
Воскр.	2 9 16 23 30	6 13 20 27	3 10 17 24	1 3 10 17 24 31	5 12 19 26	3 10 17 24	Воскр.
Понед.	3 10 17 24 31	7 14 21 28	4 11 18 25	2 9 16 23 30	6 13 20 27	4 11 18 25	Понед.
Вторн.	4 11 18 25	1 8 15 22 29	5 12 19 26	3 10 17 24 31	7 14 21 28	5 12 19 26	Вторн.
Среда	5 12 19 26	2 9 16 23 30	6 13 20 27	4 11 18 25	1 8 15 22 29	6 13 20 27	Среда
Четв.	6 13 20 27	3 10 17 24 31	7 14 21 28	5 12 19 26	2 9 16 23 30	7 14 21 28	Четв.
Пятн.	7 14 21 28	4 11 18 25	1 8 15 22 29	6 13 20 27	3 10 17 24	1 8 15 22 29	Пятн.
Субб.	8 15 22 29	5 12 19 26	2 9 16 23 30	7 14 21 28	4 11 18 25	2 9 16 23 30	Субб.
☐	22. Тез. Гос. И. Маріи Феодр.	6. Пресв. Госп. 15. Усп. Пр. Бог.	8. Рож. Пр. Бог.	1. Покр Пр. Бог.	14. Рожд. Г. И. В.	6. Св. Николая	☐
☐	30. Рожд. Его И. Б. Н. Ц. и В. К. Ал. Ник.	29. Ус. Гл. Иоан. Пр. 30. Св. В. К. Ал. Ник.	14. Возв. Крес. Господ. 26. Св. Ап. Іоанна Бог.	5. Тез. Нас. Цес. 21. Восп. на пр. Его И. В. Г. Имп.	Маріи Феодр. 21. Введ. во хр. Пр. Бог.	Чуд. Тез. Его И. В. Г. Гос. Имп. 25-27. Рожд. Хр.	☐
☐				22. Ик. Каз. Б. М.			☐

Что в нем отличного от того календаря, который известен нам сейчас? Правильно, в нем неделя начинается с воскресенья. И тогда идея середины, на первый взгляд, оправдана: среда, в этом случае, является четвертым днем в семидневной неделе, а это и есть ее середина. Казалось бы, объяснение получено.

Найдя центральную точку отсчета, обратимся к другим названиям дней. Начнем с гиперонима *неделя*. Мотивировка заметна даже школьнику. *Неделя* – производное от «не делать». И потому слово *понедельник* мотивирует сочетание «после недели». В древности *неделей* называли выходной, когда не работали (ничего не делали), а понедельник шел сразу за ним.

Вторник – это второй день недели. Но по календарю, оправдывающему идею семидневки и среды – середины недели, вторник – это третий день недели, а не второй. Вторник – это второй день после выходного. Слово *четверг* в старославянском языке имело форму «четвѣртъкъ» и означало четвертый день недели. Но в календаре 1917 года – это пятый день, а не четвертый. *Пятница* – слово произошло от цифры «5», однако в календаре оно стоит на шестом месте. Все указанные несоответствия говорят, что не начиналась наша неделя с выходного – воскресенья.

Неделя у нас начиналась с понедельника – трудового дня, когда после отдыха с новыми силами люди начинали работать. И отношение к труду у нас было иное, о чем говорит уже упомянутая поговорка: *От работы кони дохнут, а люди – крепнут.*

Этимология говорит, что слово *суббота* пришло в старославянский язык из греческого языка («Sabbaton»), куда оно попало из древнееврейского («Sabath» – букв. «покой, отдых»). То есть слово через религиозные нововведения – христианство – пришло извне, что прямо указывает на время его появления в русском языке. До нас не дошло древнерусское обозначение этого дня недели. И было ли оно?

Более того, слово *воскресенье* с принятием христианства на Руси заменило слово *неделя*, а к самой неделе добавили еще 2 дня. Воскресенье – производное от *вскресити*, означает день, по Священному Писанию, воскресения Иисуса Христа.

Вероятнее всего, семидневная неделя, которая начиналась с воскресенья, была переходным этапом от пятидневной недели к той форме недели, которой мы пользуемся сейчас, когда начинаем отсчет от понедельника. Этот этап относится к периоду с IX века до 1917 года.

Первоначально неделя на Руси была пятидневной. Именно пятидневку подтверждает слово *среда* – середина недели (слова *суббота* и *воскресенье* пришли в русский язык поздно, с принятием христианства). Начиналась неделя с понедельника, после которого шел второй день – вторник, четвертым днем был четверг, пятым – пятница. Все мотивирующие признаки «встали» на свое место и логика имен дней недели восстановлена.

Пятница в способе своего образования содержит отсылку к славянской богине Параскеве-Пятнице (за ней кроется более древняя Макошь/ Мокошь). Поэтому день называется *пятницей*, а не пятником. Параскева-Пятница – это богиня-пряха, богиня плодородия в славянской мифологии.

В исходной неделе выходным днем была именно пятница. С этим днем связана идея не делания, отдыха: *Кто прядёт в пятницу, у того на том свете будут слепы отец с матерью. Женицам в пятницу нельзя ни чесать, ни мыть голову. Что пятница, то праздник* (польск. *Co piątek, to świątek*). То есть пятница завершала неделю и была самой неделей. После недели, когда отдыхали, шел понедельник.

К древним богам «привязан» и четверг. В предхристианский период четверг именовали днем Перуна (громовержца). Перуну поклонялись при князе Владимире в Киеве. Считается, что культ Перуна – это поздняя религия, предшествовавшая христианству на Руси. С этим днем мало что связано в современной культуре, различные запреты или приметы этого дня память народа практически не сохранила.

Обратимся к английскому языку. Отметим, что неделя в английском начинается с воскресенья: Sunday. Т.е. у англичан неделю было принято начинать с отдыха, а не работы. Этот день был посвящен солнцу – воскресенье названо в честь Бога Солнца, которому поклонялись древние саксонцы. Буквально переводится на русский как «День Солнца».

Название второго дня недели Monday содержит в себе слово «Moon» (Луна), в этот день недели саксонцы чтили Богиню Луны.

Заканчивается неделя днем Сатурна – Saturday. Это не «родной» бог германцев, Сатурн – римский бог.

Остальные дни английской недели восходят к древнегерманским божествам: Тиу, Водану (Одину) и Тору. Пятница названа в честь богини Фриги или Фрей. Фрея – богиня Земли и Любви.

Итак, неделя в английском представлена тремя кластерами:

1. Имена астрономических объектов (солнце луна); 2. Имена собственных германских богов (Фрейи, Одина, Тора). 3. Имена римских богов (Сатурна). Обращает на себя внимание вторник. Английское имя получено из древнеанглийского *Tīwesdaeg* и среднеанглийского *Tuesday*. Это был древнегерманский перевод с латыни, где имя бога войны Марса изменено на имя сходного по функциям германского бога *Teiwaz* (древнеанглийский *Tīw*). Вторник буквально означает «День Тиу». *Tīw* – древнеанглийская форма протогерманского бога **Tīwaz*, или *Tūg* на древненорвежском языке, бога войны и закона.

Английская традиция имен дней недели позволяет прочесть в ней забытую традицию солнцепоклонничества, о которой уже и не упоминается в соответствующей литературе по религии и культуре этого народа.

О древности культа солнца говорят и устойчивые английские выражения, в которых идея солнца, бывшая некогда высокоценной, либо сохраняет свое значение, либо уже обесценена: *Sunday's child* – дитя, родившееся в воскресенье или в переносном значении – человек, которому везет; *When two Sundays come/meet together* – “когда воскресенья пересекутся”, то есть “никогда”; *Sunday face* – двуличный человек или человек, который лицемерит.

Подведем итоги.

У всех народов первоначально был лунный календарь, по которому отсчитывались, в том числе, и дни недели. Пятидневка – удобный способ отсчета времени, мерилom для счета могла быть ладонь человека (по аналогии со средой, у русских третий палец называется средним). Лунный календарь – это женский календарь. На это указывает имя богини Макоши (Мокоши), выходной день был посвящен именно ей. Вероятнее всего, все славянские народы имели пятидневную неделю (это подтверждают похожие имена дней недели). Культ Макоши (Мокоши) восходил к культу Великой Богини Матери и культу земли (*В пятницу, матушку Прасковью, грешно тревожить землю*).

Английский календарь построен по другому принципу. В английской ментальности, несмотря на переход к христианству, сохранился прежний отсчет дней недели, где прочитывается преклонение перед силами природы и дреними германскими богами.

Итак, в названиях рассмотренных дней недели отражена история двух народов – русского и английского: в русских названиях слова пришли из славянской мифологии и христианства, в английских – представлена мифология германских народов, которые периодически совершали набеги на Великобританию и завоевывали ее, а также строение нашей Галактики. В обеих культурах неделя начиналась с воскресенья – это их сходная черта, в английской лингвокультуре эта традиция закрепилась, в русской – исчезла, т.к. не соответствовала ментальности народа и его традициям.

ЛИТЕРАТУРА

1. Колесов В.В., Пименова М.В. Языковые основы русской ментальности: учебное пособие; отв. ред. М.В. Пименова. – М.: Флинта, Наука, 2016. – 136 с.
2. Момынова Б.К., Анесова У.Г. Семантика и символический смысл проксемических подходов к казахскому языку // Язык, культура, этнос: к 65-летию юбилею профессора Замиры Касымбековны Дербишевой. – Бишкек – Санкт-Петербург, 2017. – 490 с. – С. 56-62. (Серия «Концептуальный и лингвальный миры». Вып. 12).
3. Момынова Б.К., Анесова У. Телесные метафоры состояния души в коммуникации // Русский язык как фактор культурно-образовательной интеграции общества / отв. соред. О.Н. Морозова, М.В. Пименова. – Санкт-Петербург: СПб., ГЭУ, 2016. – 535 с. – С. 466-475. (Серия «Концептуальный и лингвальный миры». Вып. 11).
4. Пименова М.В. Концептуальные исследования и национальная ментальность // Гуманитарный вектор. 2011. № 4 (28). – С. 126-132.
5. Пименова М.В. Языковая картина мира : учеб. пособие / М.В. Пименова. – 3-е изд., доп. – М. : ФЛИНТА : Наука, 2012. – 108 с.
6. Пименова М.В. Стереотипы с позиций теории ментальности // Деятельный ум: от гуманитарной методологии к гуманитарным практикам: Материалы XVIII международного симпозиума по психолингвистике и теории коммуникации, посвященного 80-летию со дня рождения А.А. Леонтьева (24-26 мая 2016 г.). – М.: Канцлер, 2016. – 316 с. – С. 109-111.

Материал редакцияға 05.01.2017 жылы түсті.

¹Международной Академии Информатизации, заведующий кафедрой информатики и прикладной лингвистики, Минского государственного лингвистического университета, доктор филологических наук, профессор, академик

ПУТЬ В НАУКУ ДОКТОРА ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАУК, ПРОФЕССОРА ЖУБАНОВА АСКАРА КУДАЙБЕРГЕНОВИЧА

Аннотация: В исследованиях проф. А.К. Жубанова говорится, что главные референты, которым в тексте соответствуют главные опорные слова, в рамках той или иной ситуации могут быть связаны с другими референтами, также являющимися относительно важными для той же ситуации, но которые являются центром не всей ситуации, а некоторых микроситуаций общей ситуации. Соответствующие им слова текста проф. А.К. Жубанов называет второстепенными опорными словами (ВОС), а также о том, что эти слова встречаются с меньшей частотой, чем ГОС, и в меньшем числе абзацев всего текста.

Тема: Путь в науку доктора филологических наук, профессора Жубанова Аскара Кудайбергеновича

Резюме: В данной статье говорится о том, что проф. А.К. Жубанов достойно продолжает дело своего отца, крупного казахского ученого-филолога, первого профессора по казахской филологии Кудайбергенова Куановича Жубанова.

Ключевые слова: язык, текст, термин, анализ, исследование

Тақырыбы: Филология ғылымдарының докторы, профессор Жұбанов Аскар Кудайбергеноұлының ғылымдағы жолы

Түйін: Бұл мақалада қазақ тіл білімінде өзіндік орны бар проф. А.Қ.Жұбанов әкесі, қазақтың ірі ғалымы қазақ филологиясының алғашқы профессоры Кудайберген Куанұлы Жұбановтың жұмысын лайықты түрде жалғастырушы ретінде сөз болады.

Тірек сөздер: тіл, мәтін, термин, талдау, зерттеу

Subject: Path to science of Doctor of Philology, Professor Zhubanov Askar Kudaibergenovich

Abstract: In this article it is said that A.K. Zhubanov worthily continues the work of his father, a well-known Kazakh scholar-philologist, the first professor of Kazakh Philology Kudaibergen Kuanovich Zhubanov.

Keywords: language, text, term, analysis, research

А.К. Жубанов поступил в аспирантуру Института языкознания АН КазССР в 1967 году. Несколько позже он был командирован для повышения квалификации в Минский государственный педагогический институт иностранных языков (МГПИИЯ). В этом институте при кафедре общего языкознания функционировала секция «Статистика речи». Ее члены работали над созданием компьютерных программ получения частотных словарей по текстам. В то время МГПИИЯ

не имел собственного компьютера, и члены секции работали по ночам на компьютерах других не учебных организаций. А.К. Жубанов вместе со всеми также по ночам ходил работать на ЭВМ «Минск-22». Руководитель секции МГПИИЯ А.В. Зубов научил А.К.Жубанова программировать и работать на ЭВМ «Минск-22».

В итоге, А.К. Жубанов успешно выполнил задания своего научного руководителя К.Б. Бектаева по получению с помощью ЭВМ словарей по текстам романа М. Ауэзова «Абай жолы». А.К. Жубанов стал активно выступать на научных конференциях по статистической обработке текстов в Минске, Кишиневе, Киеве, Алматы, Чимкенте и других городах Советского Союза. Здесь он проявил себя не просто как математик-программист, но и как лингвист, хорошо знающий казахский язык.

В июне 1973 года А.К. Жубанов успешно защитил в Институте языкознания Академии наук Казахской ССР кандидатскую диссертацию на тему «Статистическое исследование казахского текста с применением ЭВМ (на материале романа М. Ауэзова «Абай жолы)». В этой диссертации детально раскрывалась не только процедура автоматического построения алфавитно-частотных словарей, но также частотно-алфавитных и обратных словарей. При решении этих задач на материале текстов казахского языка А.К. Жубанову, как лингвисту, пришлось разработать единую для специфических букв тюркских языков транскрипцию, помогающую программисту при создании компьютерных программ обработки текстов на тюркских языках.

В этой кандидатской диссертации А.К. Жубанов впервые попытался выявить статистические формулы, оценивающие законы распределения в казахских текстах существительных, глаголов, прилагательных и наречий. Эти формулы были использованы А.К. Жубановым при автоматической оценке статистической структуры текста романа М. Ауэзова «Абай жолы».

Развивая идеи своего учителя К.Б. Бектаева, А.К. Жубанов, обладая хорошими научными знаниями казахского языка, вновь приехал в Минск. На этот раз он совершенствовал свои знания по формализации содержания текстов на недавно образованной кафедре информатике и прикладной лингвистики МГПИИЯ. К тому времени на кафедре был установлен ЭВМ «Минск-22», где в любое время мог работать А.К. Жубанов. И это очень помогло ему добиться хороших результатов!

Он впервые перешел от статистического описания казахских текстов к формализации их семантического содержания. Им была разработана семантическая классификация знаменательных классов слов казахского языка по отношению к научно-популярным, публицистическим и художественным текстам.

Изучая на семантико-синтаксическом уровне организацию содержания трех отмеченных выше типов текстов, А.К. Жубанов выявил предметно-логическое содержание абзацев этих текстов и в дальнейшем, с опорой на специальный семантико-синтаксический формальный язык СЕМСИНТ, смог создать семантико-синтаксические формулы текстов, понятные компьютеру.

Все вышесказанное А.К. Жубанов детально описал в своей докторской диссертации «Основные принципы формализации содержания казахского текста». Она была успешно защищена в ноябре 2002 года в Институте языкознания имени А.Байтұрсынова Министерства образования и науки Республики Казахстан.

Далее остановимся на некоторых теоретических моментах исследования профессора А.К. Жубанова.

Во многих научных работах доктора филологической наук, профессора Аскара Кудайбергеновича Жубанова рассматриваются возможности использования статистических методов в изучении текстов. Так, в одной из первых его работ показаны способы использования ЭВМ (компьютеров) для изучения статистических характеристик различных авторов [1].

В дальнейшем, в своей докторской диссертации А.К. Жубанов с опорой на статистические методы построил автоматический словарь казахского языка, детально описал его структуру и принципы его использования для синтеза различных словоформ казахского языка [2, 9-16].

Высказанные А.К. Жубановым идеи о возможности использования статистического метода для выявления основного содержания текстов [3, 49], также нашли дальнейшее развитие в его докторской диссертации [2, 35-40].

Полученные в этой диссертации результаты целиком вписываются в современный вероятностно-алгоритмически подход моделирования статической составляющей содержания текста.

Многоаспектные исследования А.К. Жубанова различных казахских текстов показывают, что каждый текст по своей структуре является многоплановым и противоречивым образованием. В нем можно обнаружить социальное и индивидуальное, детерминированное и случайное, обязательное и факультативное, содержательное и формальное, глубинное и поверхностное, языковое и речевое. К тем же противоречивым особенностям текстов относится и наличие в тексте статического и динамического аспектов.

Термины «статический» и «динамический» по отношению к тексту употребляются обычно в смысле «покой» и «движение» [4]. Как известно, текст как последовательность лексических единиц, как некоторый результат, продукт речемыслительной деятельности находится в статическом состоянии или в состоянии покоя. Текст же в процессе его порождения, восприятия и понимания считается находящимся в движении. Как отмечают многие исследователи, при воспроизведении предложений, запоминаются две группы данных о предложении: информация о его семантическом содержании и информация о его синтаксической структуре. При этом семантический аспект запоминается в качестве первого шага, а синтаксический – в качестве второго. В дальнейшем это положение было развито по отношению к тексту и свелось к констатации того, что в каждом тексте есть свой словарь и свой синтаксис. По-разному понимаются при этом такие составляющие как «словарь» и «синтаксис». Ближе всего нам та точка зрения, когда под словарем понимаются так называемые слова «содержания» или «несомые слова», а под синтаксисом имеется в виду грамматический строй вместе с «несущими» или служебными словами [5]. Таким образом, можно представить, что слова «содержания» представляют статику текста и являются отражением в тексте некоторого множества предметов, явлений, фактов реальной действительности, а синтаксис – динамику текста, отражающую те отношения между этими предметами, фактами, явлениями, которые устанавливает автор текста в зависимости от целевой установки, типа текста, речевого опыта и целого ряда других факторов. Наличие этих двух составляющих в тексте подтверждают и эксперименты по анализу процесса понимания текста.

Как отмечает А.К. Жубанов любая ситуация, отраженная в тексте, может быть рассмотрена с той или иной позиции. Помимо этого, различный отбор элементов ситуации связан с тем, что человек воспринимает действительность в условиях некоторой вероятности, зависящей от его жизненного и языкового опыта. Все это приводит к тому, что в процессе развертывания содержания отбираются узловые элементы системы референтов, являющиеся наиболее существенными для построения данного текста. Каждый из этих элементов позволяет задавать порядок дальнейшего отбора необходимых элементов в подмножестве связанных с ним референтов [6]. А так как референтам в тексте соответствуют различные имена, то формальная структура содержания текста сводится к формальной структуре линейной последовательности материальных знаков – слов.

Анализ большого числа работ по смысловой организации текста показывает, что смысловое единство текста связано с наличием в нем некоторых «опорных слов» («топиков», «смысловых вех», «дескрипторов», «ключевых слов», «фокальных точек», «ядер» и т.д.) [7], которые пронизывают весь текст от его начала и до конца.

Существуют достаточно интересные попытки формального представления смысла текста через такие опорные слова и словосочетания, связанные с построением различного рода графов. Однако, как утверждает проф. А.К. Жубанов, такая формальная связь не позволяет полностью решить задачу построения графа денотативной структуры, соответствующего всему тексту, так как его окончательная связь всех вершин, представляющих текст, осуществляется на содержательном уровне с привлечением не содержащейся в тексте информации.

Известно, что в структуре «опорных слов» или «смысловых вех» существует определенная иерархия. Часть из них является «главными», «важными» словами, «номенклатурными дескрипторами», «ключевыми» словами, «выступающими точками» всего содержания. Они определяют главный предмет сообщения и по существу являются свернутым замыслом текста. При этом, как отмечает проф. А.К. Жубанов, один и тот же референт может выражаться различными словами – контекстуальными синонимами в тех пределах, при которых возможно их взаимное приравнивание. Ввиду линейности означаемого текста такие слова оказываются разнесенными по разным абзацам текста.

Анализ работ по выделению опорных слов с учетом вышесказанного позволяет предложить два формальных критерия определения главных опорных слов (ГОС): наибольшая частота употребления слова (включая все его контекстуальные синонимы и местоименные замены) и максимальное число абзацев, в которых встречается слово. Такие слова в дальнейшем становятся своеобразным центром, вокруг которого формируются другие элементы, отражающие составляющие микроситуаций (глаголы, прилагательные, наречия и т.п.).

В исследованиях проф. А.К. Жубанова говорится, что главные референты, которым в тексте соответствуют главные опорные слова, в рамках той или иной ситуации могут быть связаны с другими референтами, также являющимися относительно важными для той же ситуации, но которые являются центром не всей ситуации, а некоторых микроситуаций общей ситуации. Соответствующие им слова текста проф. А.К. Жубанов называет второстепенными опорными словами (ВОС), и также о том, что эти слова встречаются с меньшей частотой, чем ГОС, и в меньшем числе абзацев всего текста.

Существует достаточно большое число способов определения «степени важности» для содержания текста того или иного слова или словосочетания. Их можно разделить на: 1) анкетные, 2) структурные, 3) словарные, 4) частотные, 5) синтаксические, 6) диалоговые.

Все эти методы имеют один существенный недостаток: они не исходят из текста как связной единицы. Частотные методы исходят только из частоты встречаемости слов в тексте. При таком подходе по существу учитывается не смысл текста, а свойства плана выражения текста [8].

Для выделения из текста ГОС и ВОС проф. А.К. Жубанов использует метод, где для каждого текста строится частотно-алфавитный словарь и на его основе для каждого слова вычисляется коэффициент важности по формуле:

$$K_{важ} = \frac{F \cdot m}{N \cdot n}$$

В этой формуле: F – абсолютная частота слова в тексте (в неё входит суммарная частота всех типов синонимов этого слова его ассоциативных и местоименных замен); m – число абзацев, в которых встретилось слово; N – общее число слов в тексте; n – общее число абзацев в тексте. Слова текста, имеющие наибольшие значения Kваж., относят к числу ГОС и ВОС.

В данное время А.К. Жубанов занимался и занимается проблемой создания национального корпуса текстов казахского языка. На эту тему он посвятил много статей, а также выступил на многих научных конференциях, как в Казахстане, так и за рубежом. Он успешно передает свои знания аспирантам и магистрантам. Под его руководством защитили свои диссертации 5 аспирантов. Результаты своих исследований А.К. Жубанов опубликовал в 4 монографиях и 4 учебных пособиях.

Все это свидетельствует о том, что А.К. Жубанов достойно продолжает дело своего отца, крупного казахского ученого-филолога, первого профессора по казахской филологии Кудайбергена Куановича Жубанова.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бектаев К.Б., Джубанов А., Зубов А.В. Автоматическое построение частотных словарей // Вестник АН КазССР. –Алма-Ата, 1970. – С. 48-53.
2. Жубанов А.К. Основные принципы формализации содержания казахского текста: автореф. дисс. к.ф.н. 10.02.02. – Алматы, 2002. – 57 с.
3. Джубанов А.К. Использование ЭВМ для выделения опорных слов текста // Актуальные проблемы компьютерной лингвистики. Тезисы докладов Всесоюзной конференции в г. Тарту, 29 – 31 мая 1990 г. – Тарту: ТУ, 1990. – 45 с.
4. Гальперин И.О. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, 1981. – 31 с.
5. Проблемы текстуальной лингвистики. – Киев: КГУ, 1983. – 56 с.
6. Новиков А.И. Семантика текста и ее формализация. – М.: Наука, 1983. – 23 с.
7. Вейнрейх У. Опыт семантической теории // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. X. Лингвистическая семантика. – М.: Прогресс, 1981. – С. 50-176.
8. Гиндин С.И. Семантика текста и различные теории информации // НТИ. Сер.2, 1977. – №10. – С. 10-15.

Ұ.К. МҰСАБАЕВА¹

¹Алматы университетінің аға оқытушысы,
филология ғылымдарының кандидаты

ЕКІ НЕГІЗДІ СӨЙЛЕМ – ТҮПКІ ЖӘНЕ БАСТЫ СИНТАКСИСТІК ТҰЛҒА

Аннотация: Сөйлемдер – басты синтаксистік тұлға және коммуникативтік грамматикалық дербестігі бар тұлға. Ол пікірді жариялау үшін пайда болған. Пікір екі мүшелі: ол субъект пен предикаттан құралады. Сөйлем пікірді хабарлайтын тұлға болғандықтан, сол пікірдің баламасы болып қалыптасты да, бұл да екі мүшелі болып, бастауыш пен баяндауыш мүшелерді қалыптастырып құралды: бастауыш – пікірдің құрамындағы субъектінің баламасы, баяндауыш – пікірдің құрамындағы предикаттың баламасы. Пікірдің құрамындағы предикат мүше субъектіге тән сапаны, қимылды, әрекетті предикативті қатынас арқылы байланыстырады. Сонда ғана пікір құралады: *Тау жақындады. Тау биік.* Егер ол сапа, қимыл, әрекет субъектіге атрибутив болып байланысса, пікір құрылмайды. *Жақындаған тау. Биік тау.*

Тақырыбы: Екі негізді сөйлем – түпкі және басты синтаксистік тұлға

Түйін: Мақалада екі компонентті сөйлемді қалыптастыру және оның синтаксистік жүйедегі орны қарастырылады.

Тірек сөздер: жай сөйлем, хабарлы сөйлем, синтаксис, грамматика

Тема: Основной синтаксис двусоставного предложения

Резюме: В настоящей статье рассмотрено построение двусоставного предложения и его место в синтаксической системе.

Ключевые слова: простое предложение, предложение, синтаксис, грамматика

Subject: The basic syntax of two-part sentence

Abstract: The article discussed the formation of two -part sentence and its role in syntactic system.

Keywords: simple sentence, sentence, syntax, grammar

Жай сөйлем типтерінің барлығы екі негізді хабарлы сөйлемді тірек етіп, соны түрлі грамматикалық құбылысқа түсіру арқылы жасалады. Осы процесс арқылы жасалған жай сөйлемдер тұрпаты жағынан тірек болған екі негізді хабарлы сөйлемдерден түрлі дәрежеде жуық-қашық болып көрінеді: *Көлік жүргізуші жағада отыр – Көлік жүргізуші жағада отыр ма? – Көлік жүргізушінің сол жағада отырғаны-ай! – Көлік жүргізуші жағада отырмағанда ше!* т.т. Екі негізді сөйлемдерді құбылту, соған сүйеніп жаңа сөйлем типтерін жасаудың орнықты ережелері бар. Ол ережелердің қалыптасуы әрі тілдегі факторларға, әрі адамға тән психикалық факторларға бағынады.

Екі негізді хабарлы сөйлемнің синтаксистік жүйеде түпкі (базистік) структура, модель болуы тілдің генезисіне, тарихи даму процестеріне бағынышты.

Сөйлемдер – басты синтаксистік тұлға және коммуникативтік грамматикалық дербестігі бар тұлға. Ол пікірді жариялау үшін пайда болған.. Пікір екі мүшелі: ол субъект пен предикаттан құралады. Сөйлем пікірді хабарлайтын тұлға болғандықтан, сол пікірдің баламасы болып қалыптасты да, бұл да екі мүшелі болып, бастауыш пен баяндауыш мүшелерді қалыптастырып құралды: бастауыш – пікірдің құрамындағы субъектінің баламасы, баяндауыш – пікірдің құрамындағы предикаттың баламасы. Пікірдің құрамындағы предикат мүше субъектіге тән сапаны, қимылды, әрекетті предикативті қатынас арқылы байланыстырады. Сонда ғана пікір құралады: *Тау жақындады. Тау биік.* Егер ол сапа, қимыл, әрекет субъектіге атрибутив болып байланысса, пікір құрылмайды. *Жақындаған тау. Биік тау.*

Сонымен, пікір субъект пен предикат мүшелердің қатынасынан құралады, басқа мүшелер субъект пен предикатты толықтырушылар. Екі негізді хабарлы сөйлемде де бастауыш пен баяндауыш предикаттық қатынасқа түсетін мүшелер (компоненттер).

Екі негізді хабарлы сөйлемдер құрамы жағынан пікірге балама ретінде қалыптасқан пікірге ең жуық келетін тілдік синтаксистік тұлғалар. Сондықтан да ол түпкі (базистік), әрі бастауыш конструкция болып саналады.

Пікір құрғанда субъектіні қатыстыру, содан кейін предикатты қатыстыру кісінің танымдылық талпынысына бағынышты болады.

Солай болғандықтан, сөйлемді құрауда бастауышты атау, содан кейін баяндауышты қатыстыру да осы танымдық, әрі коммуникативтік талпынысқа сай жүреді.

Бұл процесті ХХ ғасырдың өзінде логиктер байқап, былай айтып берген болатын. «Пікір (болымды) көбінесе адам ойлауының мына сипаттағы операциясы бойынша құралады деп есептеледі: бір ұғымға бір анықтағыш (сипаты немесе байланысы) қатыстырылады (аналитикалық немесе синтетикалық жолмен). Мұндай анықтама нақты емес, дәл емес, ол мәселенің шын мәнін күңгірттендіріп жібереді. Күңгірттендіреді дегеніміз – ол субъект ретінде аталған ұғымды адам санасында нақты бір белгілер арқылы көрінетін етіп сипаттайды. Шындығына келсек, мәселе тіпті ондай емес. Шын мәнінде пікірдің құрамына енетін субъект ретінде адам түгел тани алмаған, тануға талпынған зат қатысады, оны субъект ретінде атаған сөз (бастауыш) қамтитын сапа, сипат адамға толық емес болып көрінеді, адам ол мағлұматқа қанағаттанбайды. Жаңа пікір үшін ол зат, яғни белгісіз, жай бір зат. Ол заттың ой иесі адамға қажет сипаттары ендігі пікір арқылы ашылады. Бастауыш сол ой танимын деген затты көрсетеді, атайды, оған қатысты сапа, қасиет ізделінетінін меңзейді. Баяндауыш мүше затқа қатысты, адамға қажет болған жаңа сапаны қатыстырады».

М.И.Каринский айтқан бұл пікірді қазіргі заманғы логиктердің, лингвистердің түсінігіне лайықтап айтсақ, былай болып шығады. *Сексеуіл үлкен екен* деген сөйлемде танылуы тиіс затты атап тұрған сөз – *сексеуіл*. Ол – бастауыш. Сөздің мағынасы мына компоненттерден тұрады. 1) өсімдік, 2) діңгекті, 3) биік, 4) құмды жерде өсуге бейімделген. Бұл сигнификативтік мағына дәл осы сөйлеу процесі үстінде ескерілмейді, сөйлеуші үшін оның қажеті жоқ. *Сексеуіл* сөзі тек денотативті мағынасы арқылы сөйлемге қатыстырылып тұр: денотативті мағынасы – бір белгілі затты атау, мезгеу (бұл тұста нақты сексеуіл аталған). Осы зат (сексеуіл) туралы білгісі келіп, хабарлау үшін қажет болып тұрған сапа, сипат «үлкен». Бұл сапа,

сипат баяндауыш сөз арқылы аталады: *Сексеуіл үлкен екен. Үлкен* сөзі баяндауыш ретінде тек сигнификативтік мағынаны хабарлайды. Баяндауыш арқылы білдіріліп, предикативтік сапа, сипат, іс-қимыл субъект бойында үнемі сақталатын сапа, сипат емес. Ол – өзгермелі сапа, сипат. Субъектіге тұрақты тән болатын сипат, сапа сол сөздің (субъект ретінде жұмсалған сөздің) 1) дінгекті, 2) биік, 3) құмды жерде өседі. Баяндауыш арқылы қатысатын сапа, сипат сөйлеуші немесе тыңдаушы үшін тек бір мезгілде нақты ситуацияда, жағдайда керек болғандықтан аталады.

Сөйлемнің, оның басты компоненттерінің адамның таным, ізденіс әрекетіне қатысы жөнінде ХХ ғасыр аяғында айтылған өте орынды тұжырым бүгінгі лингвистикалық ғылымда көп ескерілмей жүр. Бірақ кезінде бұл тұжырым кең қолдау тапқан болатын. Мысалы, Л.Н.Якубинский 1931 жариялаған еңбегінде «Сөйлемге біздің тұсымыздағы тілдің даму дәрежесі, дүние танымымыздың сипаты тұрғысынан қарағанда, бастауыштың абстрактілігін азайту (жою) үшін құрылған тұлға деп анықтама береміз. Оның абстрактылығын жою үшін ол конкреттеуші, оның қызметін, қатысатын, көрсететін сөздермен, ең алдымен, баяндауышпен бірлікте қаралады» деген болатын.

Екі негізді сөйлемнің қалыптасуы, синтаксистік жүйедегі орны міне, осындай.

ӘДЕБИЕТ

1. Роль человеческого фактора в языке: язык и картина мира. – М., 1988. – 42 с.
2. Каринский М.И. Классификация выводов. Избранные труды русских логиков ХХ века. – М., 1956. – 24 с.
3. Якубинский Л.П. Проблемы синтаксиса в свете нового учения о языке // Материалы к докладам на Ленинградской городской конференции педагогов-словесников. – Л., 1931. – 15 с.

Материал редакцияға 05.01.2017 жылы түсті.

U. G. ANESOVA¹

¹PhD doctorate of Al-Farabi Kazakh National University

KAZAKH MYTHOLOGY AS A PART OF NATIONAL CODE AND ITS SYMBOLIC PERCEPTION

Annotation: One of the main means of communication and the tool, which help us to conduct our social life is language. When it is used within the context of communication, it bounds up with culture in a multiple and complex way, so we should consider the language as the way of expressing the language portrait of the world through the language and the culture of the nation, the way of thinking and expressing people's disposition. The overview of different scholars' researches allows to identify the connection between mythology and symbols in other words and the symbolic perception of the world. The nature of the symbol is stable and kernel idea of symbols is transferred from generation to generation. Most of mythological heroes are described as symbols and nowadays they can have an influence on people's mentality and feelings as a national code. Language is a system of signs that is seen as having itself a cultural value. Being the members of common speech community, people identify themselves through their use of language. That is why we can say that language symbolizes cultural reality. Symbol inherited its social and communicative functions from myth. Symbol unlike allegory which can decode "stranger", in consciousness is warmth of the rallying secret. During the eras, similar to classical antiquity and the Middle Ages, people were devoted more widely to cultural and confessional communities; on the contrary, during a bourgeois era the consciousness functions within the elite environment, giving opportunity to the adherents to identify each other among "indifferent crowd". But also in this case the consciousness keeps the unity, rallying nature: "interfacing" a subject and sense, it at the same time "interfaces" people, who fell in love and understood this sense. The artist's will to overcoming of an abyss between an essence and visibility, between "whole" and "special" by the nature symbolically resists to public alienation, though doesn't win against it really.

Subject: Kazakh mythology as a part of national code and its symbolic perception

Abstract: Symbol is a very ancient phenomenon as a constitute part of mythology. This paper highlights the issues of contemporary symbols connected with the national culture. The overview of different scholars' researches allows to identify the connection between mythology and symbols in other words and the symbolic perception of the world. The nature of the symbol is stable and kernel idea of symbols is transferred from generation to generation. Most of mythological heroes are described as symbols and nowadays they can have an influence on people's mentality and feelings as a national code.

Key words: symbol, mythology, representation, language, cognition, culture, sign, cultural value, the symbolic manifestation, national code.

Тема: Казахская мифология как часть национального кодекса и его символическое восприятие

Резюме: Символ – очень древнее явление как составляющая часть мифологии. В этой статье освещены вопросы современных символов,

связанных с национальной культурой. Обзор различных исследований ученых позволяет идентифицировать связь между мифологией и символами, другими словами – символическое восприятие мира. Характер символа стабилен, и идея ядра символов передается из поколения в поколение. Большинство мифологических героев описываются как символы, и в настоящее время они могут влиять на менталитет и чувства людей как национальный код.

Ключевые слова: символ, мифология, представление, язык, познание, культура, знак, культурная ценность, символическое проявление, национальный код.

Тақырыбы: Символ және қазақ мифологиясы ұлттық кодекстің бөлігі ретінде

Түйін: Таңба – мифологияның бір бөлігі болып табылатын өте ежелгі құбылыс. Бұл мақалада ұлттық мәдениетке байланысты заманауи рәміздердің мәселелері талқыланды. Әртүрлі ғалымдардың зерттеулеріне шолу мифология мен символдар арасындағы байланыстарды басқа сөзбен және әлемнің символдық қабылдауын анықтауға мүмкіндік береді. Таңбаның табиғаты тұрақты, ал нышандардың ядро идеясы ұрпақтан ұрпаққа беріледі. Мифологиялық кейіпкерлердің көпшілігі рәміздер ретінде сипатталады және қазіргі уақытта олар халықтың менталитеті мен сезіміне ұлттық кодекс ретінде әсер етуі мүмкін.

Тірек сөздер: символы, мифологиясы, өкілдігі, тілі, танымы, мәдениеті, белгісі, мәдени құндылығы, символдық көрінісі, ұлттық кодексі.

The main importance of the article is to show the connection of symbol and myth and the influence of them to people's perception of the world. How do they conduct, make people to do something and promote creation of the model of their life. Because we act according to our thoughts, which in turn are formed in consciousness in images and symbols. There are a great range of mythological symbols still living with us and become part of our imagination. In article such methods of research as supervision, the theoretical analysis and a deductive method are used.

One of the main means of communication and the tool, which help us to conduct our social life is language. When it is used within the context of communication, it bounds up with culture in a multiple and complex way, so we should consider the language as the way of expressing the language portrait of the world through the language and the culture of the nation, the way of thinking and expressing people's disposition.

First of all, the words people utter and think about refer to common experience. They express facts, ideas or events that are communicable because they refer to the knowledge about the world that other people share. Language also shows people's attitudes, beliefs, and viewpoints upon the world. In both cases language expresses cultural reality.

But members of common speech community do not only express the experience; they also create experience through language.

According to following statement professor Uali N. claims that “self-influence of communicating people and communicative competence skills play an important role in speech act. Said words of addressee and the intention of speaker depends on addressees communicative competence” (Uali N., 2007).

Language is a system of signs that is seen as having itself a cultural value. Being the members of common speech community, people identify themselves through their use of language. That is why we can say that language symbolizes cultural reality.

According to Karasik V.I. symbol can be described as following: "... the polysemy of a symbol represents not only possibility of its variable interpretation, but also consecutive plurality of interpretations. Generalizing the various characteristics of an art symbol manufactured in various works, devoted to its judgment, it is possible to give it the following definition: it is a perceptual image, characterized in the semantic depth, designating idea which possesses the high value, generating the new meanings, allowing the multiple interpretation, sending to supersensual experience" (Karasik V.I., 2012).

Cirlot J.E. and J.Sage has more different opinion concerning symbol: "In the same way, the symbolic is true and active on one plane of reality, but it is almost unthinkable to apply it systematically and consistently on the plane of existence. The consequent skepticism concerning this plane of reality – the magnetic life-source of symbols and their concomitants – explains the whidespread reluctance to admit symbolical values; but such an attitude is lacking in any scientific justification" (Cirlot J.E. and J.Sage, 1962).

"Comparing with new researches, the language of symbolic actions functions according to history of a world, the life of a one person, it appears before the speech, but use it as a base in comprehension of symbols" (Ivanov V., 1985).

In her research, Aybarsha Islam considering symbols in the context of culture identifies them as means of conveying cultural information in a compact way (Islam A., 2003).

From the ancient time man tried to overcome difficulties, chaos, disorder and other things by means of experience, learning something. "...Now it is our contention that in order to build up a truly human universe, that is, a world that is known rather than merely reacted to, man requires a new tool – an instrumentality that is suited for, and enables the realization of, those operations constituting the activity of knowing. This instrumentality is the *symbol*" (Werner H., and Kaplan B, 1963). Also Heinz Werner and Bernard Kaplan see the representative mark as the main function or feature of symbols. Also they disagree with B. Russel's opinion that symbol can be one of species of a "sign". According to them symbol is rather cognitive oriented than pragmatically. Edwyn Bevan claims: "So far as something seems to represent or stand for some reality other than itself, it may be considered as a symbol" (Bevan E., 1950).

According to Shelestyuk symbol is a multi-notion conventional sign which represents, apart from its inherent and immediate designatum, an essentially different, usually more abstract designatum, connected with the former by a logical link. In semantic terms, in symbols we deal with a hierarchy of meanings, where the direct meaning constitutes the first layer of sense and serves as a basis for the indirect (secondary) meaning – the second layer of sense, both of them united under the same designator (a name, a visual image, a significant object or person, etc.) (Shelestyuk, Helen V., 2003).

Thus, the symbol is differently understood and defined in various fields of activity. A symbol, in turn, being reflected in a certain sign, an image, essential things and other forms can be a model of human activity, can define and influence on ways of ability to live which have infinite sense, the maintenance and figurativeness. If it embodies certain idea in philosophy, the great attention is given to its abstract sense in culture. There is no full and complete definition of symbol in Linguistics, whereas wide definition of it is given in semiotics. The symbols formed in period of mythology

and rituals, influence the private world of a person till now. They have arisen as a result of action of the various social phenomena, cases, literature and poetry, etc., thereby without losing the initial maintenance, but staying in other forms.

Symbol is very connected to mythology. Kondibai S. claims that mythology is a system of symbols (Kondibai S., 2008). Mythology is a part of people's life. Practically all people in the world have myths or mythological prints in period of its development, the same as the symbols.

Mythology can be described as an abstract understanding of reality by human being. Karasik V. differs imaginative and conceptual means of verbal fixing of experience and claims that this is fundamental opposition of the concrete sensually perceived experience and abstract rational analytical-synthetic comprehension of reality (Karasik V., 2010). This reality is forming during the time as said Vernadski V.I. "time gives the settled cultural information on itself in its language, without making anything empty and unworthy" (Vernadski V.I., 1965).

The word "myth" usually is understood in two, opposite to each other values. In mass media this word is used as a synonym of an invention, the imagination and illusion, i.e. lie. Actually correct meaning of the word "myth" is opposite to it.

Akberdieva B. claims that myth is the result of ancient people's life and experience, tradition, inner feelings and the way of thinking (Akberdieva B., 2009).

The myth is a set of ideas and beliefs of a certain human collective of the environment of a living (time and space), about the world and its emergence, about the person, about the internal and external forces influencing the person, about a place of the society in space, etc. Thus, the Myth is not lie, artificially created thing, but the Truth of the concrete people about itself and the world.

Results. In the article we decided to combine concepts *mythology* and *symbol* and to show their interrelation. Various images taking place in myths of the different nations often become a standard; "batyrs" ('brave heroes') become idols, animals and different beings find sense and outflowing of time are perceived as symbols in human consciousness. If to consider that myth is the result of human representations and beliefs, it is possible to claim that a symbol in some degree, is the result of the myth. For example, the image of "aydakhar" ('dragon') symbolizes the following: "In mythology of Kazakhs – the angry demon is depicted as *a dragon* (often many-headed). The dragon in world mythology is an image of water elements, but its nature is often represented with fire, as it also fire-spitting". Kondybai S. represents three images of an *aydakhar*: "1. In myths "aidakhar" is often perceived as a world dragon. In general the concept of snakes/ aydakhar/a dragon is interchanged. "Aydakhar" in itself is an animalistic symbol of three-level vertical model of the world: his snake body is symbolized by the terrestrial, water or underground world, his head and feet of a predator – the average, land world, and wings of a bird – the top, heavenly world. A combination of properties of three beings – the dragon, a predatory animal and a bird – allows to define an "aydakhar" as a monster, a htonichal being or a chimera. It is a mediator, i.e. it connects among themselves all three worlds.

2. Fantastic "*aidakhar*". In fairy tales "*aidakhar*" – the evil monster, its image completely corresponds to an image of the fantastic dragon existing in all fairy tales of the world

3. Epic "*aidakhar*". Prototurkie "*aidakhar*" – other mythical being which image is reconstructed on the basis of the Kazakh eposes..." (Kondibai S., 2013).

Thus we see that “aidakhar” has a negative image in the Kazakh culture and symbolizes the angry demon, but at the same time we can claim that it is a symbol of power and force as he has the power of three beings.

In the Kazakh mythology there are a lot of images of animals. For example:

“A *wolf* (*bori*, *kaskyr*, *boltirik*) one of totemic animals in Turkic, in particular, the Kazakh myth. The image of a wolf was mainly connected with a cult of the leader of a fighting team or the god of war and ancestors of a tribe.

The *dog* is also has mythological image in Kazakh tradition.

It. Dog – the animal who received a special place in the Kazakh all-Turkic mythology... The phrase *it zhandy* (the literal translation - with dog soul or having soul of dog), represents not a curse or the characteristic of the mean person, but “the firm and strong person who doesn’t show the pain or despair”. Presence of such phrase at language shows existence of idea of an embodiment of human soul in shape of a dog in the Kazakh myth (Kondybai S., 2008).

Snake (*zhylan baba khan*). According to the Kazakh beliefs, the dragon possesses sacred properties and acts as the assistant to the person in many spheres of life. The dragon symbolizes mystery, sacrality;

This is very interesting fact as not only Kazakh people can imagine snake together with huma. We can see it in “A Dictionary of symbolism”: “Serpent are as different from all animals species as the human race, but at the opposite end of the scale. If mankind may be regarded as standing at the end of a long evolutionary struggle we must set this cold-blooded, armless, hairless, featherless creature at its very beginning. In this sense mankind and serpents are opposites, complementary and rivals the one to the other. In this sense too, there is something of the serpent in all human beings, and strangely enough in that portion of them over which they have the least control” (Chevalier J., Gheerbant A., 1996).

The *horse* (*at*, *zhylyk*) is attribute or image of a number of mythical characters. Mythical characters on a horse move on the sky, from one elements or the world in another. In mythology of Turkic peoples the horse possesses the special place which is explained by its role in economy and resettlements of ancient Turkic peoples» (Kondybai S., 2013).

Swan (*akkhu*). One of the main national symbols of the Kazakh people considering itself (according to national etymology of an ethnonym “kazakh” - “and akh khaz” - “a white swan”) the descendant of a white swan. It is widespread almost at all Turkic people as the mythological character . The image of swan is sacred for the Kazakh people and symbolizes purity and beauty.

There are a lot of mythical and epic heroes who became a symbol in present time. One of them can consider Aldar Kose, who acts as a symbol of deception, cunning, resourcefulness and mind. “E.D. Tursunov investigated this image of fairy tales and proved that it has a mythological origin. Aldar and the shaitan (or other opponent Aldara) – only the cover hiding homogeneous ancient images on which during the different periods new lines” accumulated. Alpamys, allocated with magic invulnerability, became a symbol of force, courage and power.

In Kazakh mythology quite often plants come to life and become symbols. For example, **Bayterek** – the World tree. Turkic version of the name of the World tree which is an element of mythological model of the world.

Bayterek (literally an initial poplar, mother poplar) as a world tree connects

all three levels of the universe: top (numbering nine or seven layers of the sky), average – terrestrial, lower (the underground, numbering nine or seven layers of the sky). Its separate parts represent parts of the certain worlds: roots belong to the underground world, krone – branches and leaves to the top world.

... The image of the World tree symbolizes the family relations, a continuity of generations and a family tree. Turkic people believe that people take babies from under trees (cf. option of a genealogical legend of Adaye), or that souls of ancestors live on a tree branches and leaves were widespread. ... The word *bayterek* is also used in clans' sign system of Kazakhs. For example, a patrimonial call and one of mythical ancestors of a tribe of a Qangly – bayterek”.

There are also space symbols in mythology, it is possible to consider the Road of birds (Khus zholy). “... In modern astronomy the name the Milky Way is accepted. Modern Kazakhs call its Road of birds – “Khus zholy”. ... In most cases substance of the Milky Way is considered as a certain liquid, moisture (water, milk, etc.) that is certainly connected with image of the Milky Way as the Rivers (Kondibai S., 2013).

Symbol inherited its social and communicative functions from myth. Symbol unlike allegory which can decode “stranger”, in consciousness is warmth of the rallying secret. During the eras, similar to classical antiquity and the Middle Ages, people were devoted more widely to cultural and confessional communities; on the contrary, during a bourgeois era the consciousness functions within the elite environment, giving opportunity to the adherents to identify each other among “indifferent crowd”. But also in this case the consciousness keeps the unity, rallying nature: “interfacing” a subject and sense, it at the same time “interfaces” people, who fell in love and understood this sense. The artist’s will to overcoming of an abyss between an essence and visibility, between “whole” and “special” by the nature symbolically resists to public alienation, though doesn’t win against it really (Averintsev S. 2001).

As it is known symbols also act as representation and belief of the person. Temirgazina Z. claims that: “The symbol is the thing awarded by sense. For example, the tree in detail, object, tangible and shown, has a form and color. In the Russian national consciousness the *birch* acts as a symbol of the homeland, Russia” (Temirgazina Z., 2002).

Though a symbol is so ancient as human consciousness in general, its philosophical and esthetic understanding is rather late result of cultural development. The mythological stage of outlook assumes just not dismembered identity of a symbolical form and its sense excluding any reflection over a symbol. The new situation arises in ancient art after Platon’s experiments on designing of philosophical mythology of the second order, not before reflective, but postreflective, i.e. symbolical in strict sense of this word. And it was important to Platon to delimit a symbol not from discourse-rationalistic allegory, and from the before philosophical myth. The Hellenistic thinking also constantly mixes a symbol with allegory. (Averintsev S., 2001).

Conclusion. Symbol is a very ancient phenomenon being a part of the mythology. Till today we have mythological figures which can be considered as symbols or mythological symbols. The structure of symbols consists of at least two equally important parts. The direct sense is an image of a symbol, its root which provides a basis for emergence of abstract value. The figurative sense is an idea of a symbol. It differs from a direct sense on quality and can be a historical, cultural stereotype, individual and subjective. The mythology also bears in itself abstract value and has a

historical link to the present myths and the main images in them, in our opinion, are defined in consciousness of the person as symbols, as result of vision of the world of our ancestors which reached us from generation to generation.

REFERENCES

1. Akberdieva B. Cognitive linguistics. Education guidance. –Almaty: Arys. (2009). – P. 12.
2. Averintsev S. Sofia-Logos. Dictionary. 2nd ed. –K.: Spirit and Dictionary. (2001).– P. 54.
3. Bevan E. Symbolism and Belief. –Boston: Beacon Press. Beacon Hill. (1950). – P. 33.
4. Chevalier J., Gheerbant A. A Dictionary of Symbols. –London: Penguin Books. (1996).
5. Cirlot J.E., Sage J. Philosophical Library. –New York. (1962). – P. 36.
6. Ivanov V. Structural anthropology. –Moscow. (1985). – P. 43.
7. Islam A. Language in the Context of National Culture. –Almaty-Astana. (2003).– P. 31
8. Karasik V. Language crystallization of sense. –Volgograd: Paradigm. (2010). – P. 19.
9. Karasik V.I. Language Matrix of Culture. –Volgograd: Paradigm. (2012). – P. 46.
10. Kondibai S. Kazakh Mythology. Short Dictionary. Esthetics of landscapes of Mangistau. Prospect for development of tourism (monograph). –Almaty: Arys. (2008).– P. 26.
11. Kondibai S. Ancient-Kazakh Mythology. 1st ed. –Almaty: Arys. (2008). – P. 51.
12. Kondibai S. Dictionary of the Kazakh Mythology. –Almaty: Arys. (2013).– P. 13.
13. Shelestiuk, Helen V. Semantics of Symbol // Semiotica. Journal of the International Association for Semiotic Studies. Vol. 144-1/4. (2003). – P. 62.
14. Temirgazina Z. Modern Theories in Domestic and Foreign Linguistics. –Pavlodar. (2002). – P. 75.
15. Uali N. The theoretical bases of the Kazakh word. –Almaty. (2007). – P. 26.
16. Vernadski V. Some words about a noosphere (text). –Moscow. (1965). – P. 24.

Материал редакцияға 05.01.2017 жылы түсті.

БІЗДІҢ АВТОРЛАР

- Жұбанов А.Қ.** – А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор
- Базарбаева З.М.** – А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор
- Рысбергел К.** – Институт языкознания им.А.Байтұрсынова доктор филологических наук
- Момынова Б.Қ.** – филология ғылымдарының докторы, профессор
- Kuderinova K.** – University of Suleyman Demirel, Almaty, Republic of Kazakhstan
- Жүнісбек Ә.** – филология ғылымдарының докторы, профессор
- Қаршығаева А.** – филология ғылымдарының кандидаты
- Исаева Г.С.** – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының аға ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты
- Жаңабекова А.Ә.** – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Қолданбалы лингвистика бөлімінің меңгерушісі, филология ғылымдарының докторы
- Карбозова Б.Д.** – Қолданбалы лингвистика бөлімінің ғылыми қызметкері
- Жаңабекова А.Ә.** – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Қолданбалы лингвистика бөлімінің меңгерушісі, филология ғылымдарының докторы
- Тлегенова Г.** – Қолданбалы лингвистика бөлімінің кіші ғылыми қызметкері
- Жұбаева О.** – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Грамматика бөлімінің меңгерушісі, филология ғылымдарының докторы
- Дүйсенов К.** – А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының кіші ғылыми қызметкері, педагогика ғылымдарының магистрі
- Пименова М.В.** – Военный институт (инженерно-технический) Военной академии МТО им. А.В. Хрулева
- Зубов А.В.** – Международной Академии Информатизации, заведующий кафедрой информатики и прикладной лингвистики, Минского государственного лингвистического университета, доктор филологических наук, профессор, академик
- Мұсабаева Ұ.К.** – Алматы университетінің аға оқытушысы, филология ғылымдарының кандидаты
- Anesova U. G.** – PhD doctorate of Al-Farabi Kazakh National University

МАЗМҰНЫ

<i>Жұбанов А.Қ.</i> Латын графикасына көшудегі қазақ тілі әріптерінің статистикалық деректері.....	3
<i>Базарбаева З.М.</i> Қазақ тілін латын графикасына көшірудің тәжірибесі және болашағы.....	9
<i>Рысберген К.К.</i> Проблема транслитерации ономастических названий Казахстана на основе латинской графики.....	13
<i>Момынова Б.Қ.</i> Латын негізді жаңа қазақ жазуының салыстырмалы ерекшеліктері.....	19
<i>Kuderinova K.B.</i> The questions of transference of modern Kazakh alphabet to Latin graphics: proposals and project.....	24
<i>Жүнісбек Ә., Қаршығаева А.</i> Бағы жанбаған бір дыбыс.....	32
<i>Исаева Г.С.</i> Бренд атауларының әлеуметтік тілтанымдық сипаты.....	38
<i>Жаңабекова А.Ә., Карбозова Б.Д.</i> Қазақ дыбыстарын латын қарпіне аударудағы буын мәселесі.....	43
<i>Жаңабекова А.Ә., Тлегенова Г.</i> Қазақ мәтіндеріндегі <i>я, ю</i> фонемалы сөздерді латын қарпіне көшірудегі емле ережелері.....	49
<i>Жұбаева О. А.</i> Байтұрсынұлы – когнитивті лингвистиканың метатілін қалыптастырушы.....	56
<i>Дүйсенов К.</i> Латын графикасы негізіндегі жаңа қазақ әліпбиі және unicode жүйесі.....	65
<i>Пименова М.В.</i> Теория ментальности в зеркале языка и культуры.....	70
<i>Зубова В.</i> Путь в науку доктора филологических наук, профессора Жубанова Аскара Кудайбергеновича.....	76
<i>Мұсабаева Ұ.К.</i> Екі негізді сөйлем – түпкі және басты синтаксистік тұлға.....	81
<i>Anessova U. G.</i> Kazakh mythology as a part of national code and its symbolic perception.....	84

Редакторы: Ш. Жамықаева
Техникалық редакторы әрі
беттеген: Е.Б. Бесіров

ИБ № 833

Теруге берілді 12.02.2017. Басуға қол қойылды 25.03.2017.
Пішімі 70x100 1/16. Офсеттік басылым. Шартты баспа табағы 5,75
Есепке алынатын баспа табағы 6
Таралымы 200. Тапсырыс №28.

Редакцияның мекенжайы:
050010, Алматы қ. Құрманғазы көшесі, 29
ҚР БжҒМ ҒК А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Тел./факс: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

Адрес редакции:
050010. Алматы, ул. Курмангазы, 29
Институт языкознания им. А. Байтұрсынова КН МОН РК
Тел: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61